

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MEMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	29
'Aho	Pulelulu 19 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>) 'Utoikamanu	Hon. Fekita
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua Fusimālohi	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 29/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 19 Sune,
2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025• Fakamatala Patiseti 2024/2025• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027• Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga• Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea	7
Me’a Sea Komiti	8
Fokotu’u Ha’apai 12 ke liliu faka-Tonga e Patiseti ke “Palani Fakamole ‘a e Fonua”	8
Fokotu’u Ha’apai 12 to’o 3 miliona mei he \$12 miliona he sipoti ke ngaahi ‘aki fōsoa Lifuka	12
Poupou ‘Eua 11 fokotu’u Ha’apai 12 to’o mai 10 miliona ke vahevahe ngaahi vāhenga ne uesia nau ngaahi matāfangá	13
Tokanga Pule’anga ki he ongo fokotu’u fekau’aki mo e pa’anga tokoni fakalalakaka ki he sipoti	14
Fokotu’u Ha’apai 13 to’o mei ha feitu’u kehe kole Ha’apai 12 & ‘Eua11 kae tuku pa’anga ki he sipoti he ko ē 12.8m ko e pa’anga si’isi’i pē ia	16
Tui Palēmia ‘ikai ko ha me’a ma’ama’a feinga ke teke fakalalakaka sipoti he ‘oku ha’u mo hono totongi.....	16
Tui ‘Eua 11 ‘aonga ange silini ke langa fōsoa he kuo mate sipoti ia ngaahi vāhenga	17
Fakahaa’i Ha’apai 12 ‘ene palani ngāue ki he langa fosa ‘i Ha’apai.....	18
Fakahā Pule’anga peseti 90 ngāue ki he fōsoa Ha’apai ko e fakapa’anga ia mei he <i>MOI</i>	19
Kole Ha’apai 12 \$80000 mei he Komiti Fakalalakaka Ha’apai ke tokoni ki he konga hono 2 ngāue ki he fōsoa Ha’apai.....	20
Taukave Tongatapu 4 mahu’inga e ui fai mai he Patiseti pea ke fakaa’u mai le’o kakai ki Fale Alea	21
Tui Tongatapu 1 fu’u si’isi’i seniti vahea ma’a Patiseti he sipoti & ‘amanaki ke fakalahi Pule’anga	24
Mahu’inga’ia Tongatapu 1 ke teke fakalalakaka e sipoti	25
Na’ina’i Tongatapu 4 ki he Pule’anga ki hano uesia kakai ‘oku fakaivia he Patiseti ‘i he fakafo’ou/fakalelei’i tukuhau faka’atā.....	27
Kole Tongatapu 4 ‘oua alasi tukuhau ki he loló he ‘e toe mamafa ange ai totongi koloa	28
Fakamālō mei he Pule’anga ki Tongatapu 4 ‘i he fakaa’u ange hoha’a ki he ‘isiu he mamafa koloa	29
Kole Tongatapu 4 ke tuku mai Va’a <i>Competent Authority</i> Pule’anga lisi ngaahi koloa ‘oku nau pule’i	31
Fakamalanga Nōpele fika 2 Ha’apai ‘i he Patiseti	32
Fakamālō’ia Nōpele fika 2 Ha’apai tokoni ngaahi Pule’anga mulí ki he Pule’angá.....	32
‘I ai ngaahi ‘esitimeti ‘osi loka’i ‘ikai lava ke alasi he Patiseti	33

Tokanga Nopele fika 2 Ha'apai ki he vahevahe ivi e fonua	34
Faka'amu Nopele fika 2 Ha'apai ke lahi ange hono fakaivia kakai he Patiseti 'i he Pule'angá he kaha'u	34
Ngaahi me'afua tui Nopele fika 2 Ha'apai ke fuatautau 'aki pe 'oku poupou'i Patiseti Pule'anga langa fonua	34
Taukave Nopele fika 2 Ha'apai mahu'inga mateuteu fonuá ki he ngaahi pole fo'ou uesia 'a Tongá.....	35
Tokanga ke fakaivia Lao Ngaahi Ngāue Langa	35
Vikia ngāue Pule'anga fokotu'u me'a fakaongo fakatokanga fakatu'utamaki he fonua	36
Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakalelei'i ngaahi ngāue 'oku vahe ki ai 61 miliona ke tau'i faito'o konatapu	37
Tokanga ki ha naunau malu'i ma'a e kau ngaue he Kiliniki Fakalelei 'Atamai 'i Hu'atolitoli	37
Hoha'a te'eki ai ha ngāue ki he malu kau ngāue & pilisone mei he uesia tamaki faito'o konatapu	38
Kole 'Eua 11 e .8 miliona mei he 12.8 miliona ke holoki uesia tamaki faito'o konatapu	38
Tali Minisita Polisi ki he 'uhinga 'a e naunau faka'ilonga nima ke tau'i faito'o konatapu	40
Fakamamafa'i Palēmia mahu'inga fengae'aki ngaahi kupu fekau'akí he tau'i faito'o konatapu.....	41
Ngāue fakahoko fekau'aki mo e Lao ki hono Pule'i Langa 'i he fengae'aki mo Nu'usila/'Asitelēlia	43
'Amanaki Pule'anga ke hokohoko atu fengae'aki mo e ngaahi poloseki lalahi he vahefonua Ha'apai	43
Poupou Ha'apai 12 ki he polokalama langa lalahi 'a e Pule'anga ki he vahefonua Ha'apai	44
Me'a Nopele fika 2 Ha'apai ke tokanga Pule'anga ke fakasi'isi'i uesia tamaki faito'o konatapu	46
Fiefia ki he fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he ako tokamu'a kau ai fakakakato mo e silapa ako	46
Kole ke tataki tokanga Pule'anga ki he <i>NCD</i> ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipihi.....	47
Fakamālō loto hounga ki he ngaahi fonua hoa ngāue fakalalakaka he langa Falemahaki Ngū 'i Vava'u.....	48
Tali Pule'anga makatu'unga mamafa e lolo mei he takai hake ia ngaahi vaka loló 'i Fasi.....	49
Fehu'ia palani Pule'anga ki hano fakatoka ha paipa ki he 'utu lolo 'i Touliki he kaha'u.....	50
Tui Pule'anga ke fakaivia 'ene ngāue ke mo'ui & tupulaki ai langa fakalalakaka fonuá	51
Fakamālō'ia & vikia fuofua Pule'anga ke fokotu'u Komisiona ki hono Tau'i 'o e Faihala	52
Fehu'ia pe 'oku fe'unga 800000 vahea he Patiseti ki he 'Ofisi Komisoni Tau'i 'o e Faihala.....	52
Me'a 'Eiki Sea ka hū mai <i>Starlink</i> 'e 'ikai mate ai <i>TCC/Digicel</i> kae toe ma'ama'a ange 'initaneti. 53	
Tokanga 'Eua 11 ki ha Lao ke vakai'i 'oku fe'au'auhi ongo kautaha fetu'utaki kae lava ke ma'ama'a 'initaneti	54
Ngāue ke fakahoko he Pule'anga taimi 'oku fai ha kole laiseni mai ha taha muli	55

Fehu'ia 'oku fu'u totu'a 6.7 miliona vahe'i Patiseti ki he Tonga Post ke fakafika tu'asila ngaahi 'api.....	57
Fakamālō'ia Pule'anga hono fakaivia'i vouti Fale Aleá ke lava fakapa'anga fakamafola feme'a'aki Fale Alea he <i>TBC</i>	57
Tokanga ki he matavaivai 'i he totongi ngāue'aki foomu (<i>online</i>) he 'initaneti e Potungāue Fefakatau'aki.....	58
Feinga Potungāue Fefakatau'aki ke fakafokifoki mai tu'unga 'enau sisitemi ke lava 'o totongi 'initaneti e ngaahi pisinisi.....	59
Fokotu'u na'a lava ke faama'i fonu he fonua ni ke tokoni he tafa'aki fakatakimamata & kavenga fakafonua	60
Kole mei Ha'apai ki he Pule'anga ke faka'atā laiseni uta ika hakau ki muli	60
Fakamanatu ki he Pule'anga fekau'aki mo e 'ātakai 'i Tapuhia malava ke faka'aonga'i ngaahi ivi mei he veve ke monū ai e Tonga	62
Lolotonga ngāue Pule'angá ke fa'u Tu'utu'uni (<i>Regulation</i>) ke mapule'i lelei ngāue mamata tofua'a	63
Tokanga Nopele fika 2 Ha'apai ke fakaivia mo tokangaekina tafa'aki fakatakimamata.....	64
Ngāue Potungāue Takimamata ke fakafoki mai tauhi fakamatamatalelei Nuku'alofa ki he potugāue & folau 'eve'eva	65
Fokotu'u ki he Pule'anga ki ha founga ngāue ke fakatupulaki uta koloa ki muli	67
Fokotu'u ki he Pule'anga ki ha ngāue ke lava fakafoki mai lau piliona pa'anga kau Tonga mei he to'o ki he sino'i pa'anga malolo 'Asitelēlia.....	67
Fakahā Pule'anga kei fai ngāue ki he pa'anga mālōlō kau ngāue tolí.....	68
Poupou lahi ki he langa ngāue ki ha hala fakakavakava Fanga'uta ki Folaha	69
Hoha'a ki he malu e mo'ui kau fefolau'aki tahi he ngaahi vahe motu	70
Faka'amu Pule'anga kei hokohoko atu ngaahi uafu 'i he tukuimotú.....	71
Fakahā Pule'anga ngaahi ngāue ki he malu fefononga'aki 'i tahi kau ai fanga ki'i vaka iiki angé.71	71
Fakamahino Minisita Mo'ui taumu'a ngāue 'a e Potungāue Mo'ui.....	72
Fakahā Minisita Mo'ui ngalingali kamata Va'a ki he Tailasisi ne fehu'ia Nopele 'Eua he ta'u ni..	73
Fehu'ia Nopele 'Eua pe na'e vakai'i Pule'anga 'a e founga hono vahevahe pa'anga Patiseti	74
Alea'i taimi hoko atu ngāue Fale Alea.....	76
Fokotu'u ke mālōlō 'a e Fale	76
Fokotu'u ke hoko atu e Fale Alea mei he 5-7pm	77
Poupou ke mālōlō 'a e Fale Alea	77
Pāloti 'o 'ikai tali ke lele efiafi 'a e Fale Alea	79
Toloi Fale Alea ki he Tu'apulelulú	79
Kelesi	79

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 19 Sune 2024

Taimi: 1025-1040

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie ki he pongipongi ni Hou’eiki tau kamata’aki ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘i hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Kātaki e Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki Minisitā, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Pulelulu 19 Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki Fakalakalaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu. Sea ngata’anga ē e taliui ka

Poaki

‘oku ‘i ai e kau poaki heni, poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Tokoni Palēmia, tatau mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki pehē kia ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea mo Veivosa Light of Life Taka. Ko e toenga e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pe ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Tupou, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he 'asenita 'a e Komiti Kakato, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha liliu ki ai. Ko e tōnaki atu pe ki he feme'a'aki na'e 'ohake 'aneafi fakatatau ki he Konisitūtone pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku tuhu'i mai he Konisitūtone 'a e ngaahi kupu 'oku ma'u mafai ki hono fa'u 'a e Patiseti 'a e Pule'anga. 'A ia ko e Pule'angá pe ia. Pea 'oku toe tuhu'i mai pe mafai ko ē 'oku ne tali 'a e Konisitūtone ko e Fale Alea. Pea 'i he 'ene pehē 'oku 'ikai ke fakangatangata he Konisitūtone mafai e Fale Alea ki he Patiseti na'e fa'u 'e he Pule'anga, kā 'oku hā mahino pe 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni 'a e founa ngāue 'a e Fale Aleá ki hono leva'i 'a e Patiseti 'a e Pule'anga. 'A ia na'e 'osi lau kakato atu pe 'aneafi ko hono tukuhake pe tukuhifo ha vouti pe ko hono to'o ha vouti. Ka 'oku 'i ai e ni'ihī e ngaahi kongá ko iá 'oku fiema'u e tokoni 'a e Pule'anga ki ai.

'I he 'ene pehē na'e 'i ai 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke holoki 'a e palanisi 'a e Patiseti ko e founa pe 'e malava ai 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni ko hono holoki takitaha 'a e 'ū vouti 'o makatu'unga ai ha holoki 'a e Patiseti fakalukufua. Ko e founa ngāue ia Hou'eiki 'oku tali 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni ke ma'u e taumu'a ko ē e fokotu'u. 'A ia 'oku 'ikai ke hanga 'e he'etau Tohi Tu'utu'uni 'o fakangatangata homou mafai ka 'oku ne tuhu'i mai 'a e founa ke fakahoko'aki e me'a 'oku mou faka'amu ki ai 'o kapau ko e me'a ia 'oku tali he Fale ni 'i he Komiti Kakatō.

'A ia ko ena 'oku fakamanatu mai pe he Kalake he *screen* mou me'a ki ai “**'oku ngofua ke fai ha fokotu'u ke to'o, fakasi'isi'i pe fakalahi ha 'aitemi 'o ha vouti'**”. 'A ia 'oku 'uhinga pe eni Hou'eiki ke 'oua 'e 'i ai ha tōkehekehe 'i he Patiseti kae kei malava pe ke ngāue 'a e 'Eiki Minisitā 'i he Komiti Pa'anga ke liliu holo e ngaahi fika 'i loto pē 'i he 'Esitimetī ke 'oua 'e ta'epalanisi. 'Oku 'i ai e 'uhinga na'e fa'u pehē ni ai 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki. Ka ko u kole atu pe ke tau muimui pe he'etau founa ngāue pea mo e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku fakahā atu 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni.

Ko 'etau taimi Hou'eiki 'oku ou toki fakatokanga'i hake mahalo 'oku 'i ai 'a e fakaafe 'a e *High Comm* Pilitānia he efiāfi ni pe ko e efiāfi 'apongipongi, ko 'apongipongi ia. Ko ia 'i he 'ene pehē kapau te tau lele po'uli he 'aho ni 'oka fiema'u he Fale ni fakatokanga'i pe houa efiāfi 'apongipongi pea ko e fokotu'u fakakaukau atu pe ki he Hou'eiki Minisitā pea mo e 'Eiki Palēmia 'a e Falaité 'o kapau te mou toloi homou Kapineta malava pe ke tau fakataha he Falaite, 'ikai ke u toe fie fakalōloa tau hoko atu ki he **Komiti Kakatō**.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou'eiki, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga Kakai, kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai he ope pehē ki he'etau kau ngāue. Tau fakafeta'i kotoa pe he'etau ma'u 'a e mo'ui pea ko e laumālie 'o e fa'ahinga feohi'anga mo e feme'a'aki ko eni fiema'u pe me'a ko e laumālie lelei. Tau hoko atu Hou'eiki 'ikai ke u fakatokanga'i 'oku 'i heni 'a Tongatapu 4, me'a mai Ha'apai 12.

Fokotu'u Ha'apai 12 ke liliu faka-Tonga e Patiseti ke "Palani Fakamole 'a e Fonua"

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu Sea ki he Feitu'u na mālō mu'a Sea hono matu'uekina e ngāue mahu'inga 'oku hilifaki atu ki he Feitu'u na Sea. Sea mahalo ko 'eku fokoutua fika 2 pe

eni 'i he Lao mahu'inga ko eni. Ka 'oku hangē ko e lave 'Eiki Sea ki he me'a 'oku me'a'aki he Feitu'u na ko e fakalukufuá 'i he 'uhinga e motu'a ni 'Eiki Sea ko e talanoa ki ha vīsone mo e ngaahi me'a fakalukufua. Mahino 'aupito Sea e ngaahi fika ka 'e *makes sense* e ngaahi fika 'i he taimi ko ē te tau movete atu ai ki he ngaahi vouti. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō he faingamālie ko eni pea 'oku ou 'oatu mu'a e ki'i fakakaukau ko eni ke u kamata'aki 'a e ki'i miniti ko eni 'e 10 pe 15 te ke 'omai ma'a e motu'a ni.

Ko u loto Sea ke u kamata'aki 'a e fo'i fakakaukau ko 'eni 'oku tu'u pe he peesi 'uluaki ko e Patiseti, tu'u pe ia he takafi ko e Patiseti faka-Tonga. Ko e fo'i lea ko eni ko e Patiseti faka-Tonga 'Eiki Sea ko hono *Tonganise* pe ko hono fulihi pe ia 'o e fo'i lea fakapilitānia ko e Budget Sea kae tuku ke 'oatu 'a e fakakaukau ko eni ke ne hanga 'o *introduce* atu 'a e fakakaukau pea ka lava pe ai 'eku taimi ko u tui 'Eiki Sea pea mahino ko u tui Sea kuo tokamālie e me'a kotoa pe. 'Oku pehē ni 'Eiki Sea 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ko e taimi ...

<003>

Taimi: 1040-1045

Mo'ale Finau .. ko ē 'e mahino lelei ai 'e mahino lelei ai 'a e natula 'o e me'a ko eni, 'e tonu e vahevahe, 'e tonu hono fakatafé feitu'u 'oku fakatafe ki ai, 'e tonu 'a e palaní pea 'e tonu e olá, 'o kapau 'e mahino 'Eiki Sea 'a e 'uhinga 'o e me'a ko eni 'oku ui ko e Patiseti.

Sea ka u talaatu e fakakaukau ko eni. Ko e hā nai hono 'uhinga 'oku 'ikai ke fokotu'u ai 'i he kamata'angá ke pehē ko e Palani Fakamole eni 'a e Fonua. Na'e mei mahino ange ia. Kapau te tau 'alu he taimi ni Sea ki he fanga ki'i 'apiakó ke tau 'eke 'o a'u mahalo pē ko ha foomu 4 ke nau *define* mai 'a e fo'i lea ko e *budget*, kapau 'oku te'eki ai ke nau *tick in* kinautolu ki ha tikisinali 'e 'ikai ke lava ia 'o tali. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea na'e 'ikai ko ha me'a eni ia na'e natula 'aki e Tongá ko ha fa'ahinga me'a na'e mo'ui 'aki 'e he Tongá he'etau tukufakaholo 'a e me'a 'oku ui ko e Patiseti.

Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ai hano lea faka-Tonga kae fulihi pē ke Patiseti. Ka 'oku ai 'a e makatu'unga mālohi 'Eiki Sea 'oku ou fie lave ki ai he kamata'anga 'o e fakahoha'a ko eni, koe'uhi he kapau te tau lava sio kotoa ki ai, ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'e si'isi'i ke toe fai ha fakafekiki.

'Oku pehé ni 'Eiki Sea. Ko 'etau lea Tonga ko ē 'oku 'i ai 'etau lea faka-Tonga ki ai mahino ia 'e 'i ai pē lea hangē ko e eni ko e faka'apa'apa, lea faka-Pilitania ko e *respect* pea faka'apa'apa mahino ia. Ko e ha'u ko ia ki he *budget* 'oku 'ikai ke 'i ai hano fakamatala faka-Tonga ia 'o'ona. 'Oku fakapapālangi pē hono 'uhinga 'ona ia ko e *spending plan* ko e palani fakamole mo e hā fua mo e hā fua 'o fakatatau ki he *income* 'a e fonua ke na fenāpasi 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Ko e fo'i lea ko eni fakamolemole 'Eiki Sea tukumu'a kapau 'e 'osi pē 'eku miniti 'aku 'osi fe'unga pē au ia ai. 'Oku pehé ni. Ko e Patiseti ko e ha'u ia mei he fo'i lea faka-Falanise ko e "*bougette*" 'oku 'uhinga ia ko e *little bag* ko e ki'i kato si'isi'i. Pea ke me'a ange ā Sea ki hono fatu e me'a ko eni, na'e fatu ia 'e he kakai na'e 'ofa fonua, 'e he kakai na'a nau 'ilo ko e ivi 'o e fonuá 'oku 'ikai ko ha fu'u kato pē ko ha fu'u koniteina. Na'e fatu ia ko u tui 'i he Fale Alea 'o e fonua ko eni na'a nau sio ki he totongi 'o e tukuhaú ko e feilaulau mo'oni, ko e ngāue 'i he 'uha mo e la'ā. Pea fakakaukau leva e ni'ihi ko eni he Fale Alea ko eni 'i Falanisé 'Eiki Sea, ke 'ai mu'a ha fo'i lea ke mahino ki he taki 'o e 'aho ko

ia, ko e me'a pē 'oku ne palani' i ko e ki' i kato si' isi' i, *it's a little bag*. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'a e fo'i lea ko e Patiseti.

Ko u tui 'Eiki Sea ko e kamata'anga ia 'eku fakamalanga atu 'oku 'ou 'oatu pē 'e au 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea pea 'oku ou fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki. He 'oku tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko u manatu 'Eiki Sea he'eku lele atu 'o kole ki he ongo mātu'a 'i he siasí papālangi 'oku na hanga ko ē 'o monitoa 'a e ngaahi *project* 'a e kole *project* ko ē 'i Tonga ni, mahalo 'oku mea' i pē 'e he Palēmia mahalo 'oku nau fa'a talanoa. Pea u fokotu'u ange ki he ongo papālangi, 'ai mu'a 'eku *sea wall* fōsoa ko ia 'i Ha'apai ke mai ha tokoni 'a e siasi. Manatu' i ko e ongo pālangi ko eni mei 'Amelika, na 'osi taukei kinaua he me'a ko e *project proposal*. 'Oua na'a te 'amanaki te te 'alu atu 'o ki' i fai atu ha fa'ahinga me'a te nau ta'e'ilo 'enautolu ko e me'a ko ena ko e 'ai ia ke fa'o ho kató.

Ko ho'o ha'u koe he me'a ko ena 'oku ke kākā koe 'oku 'i ai mo e kau tama ia 'e 5 'e vahe ai. 'I ai 'a e kau *consulation* ia 'e fiha. Pea u ta'utu na'a ku feinga 'Eiki Sea ke u ma'u 'a e laumālie ko ia 'a eni 'oku ou fakatalanoa ki ai he pongipongí ni. Ko e 'uhingá ke fakamahino, ko e langa fakalalakaka 'oku fai 'i Ha'apai ko e visone na'e lele lōloa he taimi lahi. Pea ko e faka'osi'osi hoto taimi 'Eiki Sea 'oku totonu ke 'i ai ha fa'ahinga *legacy* ke te *leave behind* ke 'osi ko ē e ngāue pea pehē 'Eiki Sea 'e he fanga mokopuna mo e kauleka nau pehē mai, "Grandpa ko e hā ho'o me'a na'e fai he taimi na'a ke Fale Alea ai?" 'Oua na'a ke pehē atu 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo.

Sea na'a ku ta'utu mo 'eku ki' i *proposal* 'osi 'ave ia 'o lau 'e nautolu e *proposal* ko e toe eni e faka'eke'eke mea' i pē 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea he ongo' i pē 'e he ongo faifekau ia e laumālie 'a e tama *proposal*. Na'a mau ta'utu atu pea pehē mai naua, 'e Fakafofonga ke 'ilo ho'o *proposal* he *climate change*, mahu'inga pē ia, ka ke ...

<004>

Taimi: 1045-1050

Mo'ale Finau: ... 'alu 'o fakaongoongo mai he te mau hanga, fēfē ke 'ai ke piti kitu'a ke piti (*bid*) mai ha ni'ihī Sea piti (*bid*) mai ha ni'ihī. Ko u pehē atu he taimi ko ia Sea mo Hou'eiki 'e ongo *couple* kapau te mo piti (*bid*) kitu'a mou ō piti (*bid*) kitu'a te u mavahe au mei he ngāue ko eni. Te u toki 'alu atu pē au mo 'eku *design* ki he 'aho ngāue 'o muimui' i 'a e fo'i 'uluaki keli 'o e 'uluaki sāvolo ke mahino 'oku 'alu 'o a'u ki he *bed rock*.

'Eiki Sea kātaki pē Sea he fakamatala ko eni ko u tui 'e kaunga pē eni ia ki he'etau Patiseti he ko e me'a ko eni 'oku fakamatala atu 'Eiki Sea 'oku 'i loto 'i he vīsone 'o e Patiseti ko u mālie'ia 'Eiki Sea 'oku ou kei hēhē'ia pē he ki' i fo'i peesi ko eni. K o u loto ke hanga 'alu mu'a ki he peesi 14 fakapilitānia peesi 14 fakapilitānia 'o e *statement*. 'Oku ai e ki' i fo'i kongā ai 'oku, nau lave ki ai Sea 'oku 'ikai pē ke u fiu au 'Eiki Sea 'i hono lau pea ko u fakamālō ki he Minisitā mahalo na'a ne ma'u ha lotu fakalaumālie pē ko e hā ha fa'ahinga me'a ki he fo'i fakalea ko eni. 'Oku 'asi he fo'i fakalea 'oku pehē, ko e *together* ko ē "the budget is not just a financial plan." Mālie lahi. Ko e patiseti 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha fo'i palani fakamatamatalelei ki he *financial plan*. Kae sio ange pē ko e hā e me'a na'a ne talamai 'e ia ko e Patiseti ia hoko atu e fo'i sētesi 'oku pehē *it is a call for all the people of Tonga to come together and embark in this transformative journey* mālie lahi. Tukukehe pē kapau na'e hiki ia he tamaiki fefine ko ē mei mui kae 'ikai ke hanga 'e he Minisitā ia 'o fakatokanga' i. Ko u fakamālō ki he tamaiki ko eni 'Eiki Sea ko e tamaiki ko eni 'Eiki Sea na'a nau 'ā he ko e patiseti 'oku 'i ai e ki' i fo'i lea

fakapilitānia ‘oku pehē ‘oku *create it’s not make* kapau na’e *make* e Patiseti 'Eiki Sea ‘aho pē ia ‘e ua ‘osi ia. Ka ai ha me’a ‘oku *create* Sea te mohe te ‘alu vīsone, te ‘ā ko hono ‘uhinga 'Eiki Sea ko e si’i feinga ‘uluaki ko e 899 miliona ‘oku ‘ikai ke ma’u ia ‘oku ‘omi ia. ‘Ikai ke ma’u ia mahalo pē na ‘oku ‘omai ha vaeua ka ko e natula ia 'Eiki Sea ‘o e patiseti ke tau *forecast to the future* hangē ko e me’a nau fanongo ai na’e ‘ohake ‘aneafi na’e ‘i ai e Minisitā na’a ne pehē tau lotolahi ‘ai e Patiseti ‘o hiki’i ki he ‘atā ke ngali ko e fonua tau eni mo e fonua hau. Mo’oni pē ia ka ko hono mo’oni 'Eiki Sea kuo pau ke na fononga fakataha mo e me’a ‘oku ui ko e fakapotopoto.

Na’a ku lave ‘anenai Sea ki he Patiseti pea ko u, ko u tui 'Eiki Sea ko e ko e fo’i fakakaukau ko ‘eni ko e fo’i fakakaukau ia ‘oku totonu ke ‘ave ki he silapa ko ē ‘o e akó. He ‘oku pehe ni kapau ‘e ‘i ai ha fāmili te ke fanongo he ‘aho ‘uluaki ‘o Sanuali kuo ‘ā hake pea pehē atu e tangata’eiki mou fakatahataha mai ki heni ke tau alea’i ‘etau Patiseti. Sea mahalo ko e Feitu’u na pē mahalo ko u ‘osi ‘ilo’i pē ‘e au ia ‘oku ‘osi a’u ho’o, ta kuo ke ‘osi fai koe e me’a ko eni 'Eiki Sea. Ka ko ‘eni ‘oku ‘ikai ke fakahokó 'Eiki Sea he ko hotau natula faka-Tonga ‘atautolu *let’s live for today* ‘aho ni pē. Tuku ‘apongipongi ki ‘apongipongi.

‘A ia ‘oku ‘uhinga eni 'Eiki Sea he fakakaukau ko ē ‘a’akú neongo ‘oku ‘ikai ke a’u e 899 ka ‘oku talamai ‘e he Pule’angá ‘oku mau lotolahi mautolu te mau tufi. Te mau ō ‘o faitotonu tānaki e tukuhau ke totongi ‘oku ‘i ai e ngaahi peesi ‘i loto hē 'Eiki Sea ‘oku ‘asi ai ‘a e fiefia mahalo ko e ngaahi me’a kimu’a na’e tānaki e tukuhau ‘o ma’u e *surplus*.

Ko ia ai Sea ‘i he fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ko u loto mahalo kuo fe’unga e ki’i me’a ko eni ka u foki ki he peesi te u te u fakahoha’a ai he peesi 13 mo e 14 te u nofō ai ‘oku fekau’aki tonu ia mo e *climate change* pea te u foki ki ai 'Eiki Sea ko hono ‘uhinga pē 'Eiki Sea ‘ohake me’a ko ē ‘anenai ko e ki’i talatalaifale Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha toe Fale Alea eni e fakakikihi. Te tau fakakikihi ‘i he poini pea tau fefanongo’aki pea tau fa’o ha me’a ‘oku lelei 'Eiki Sea ko hono ‘uhingá ke langa ha kaha’u ‘oku masani ‘o hangē ko e faka’anaua ‘a e fakalukufua ‘o e Patiseti ko eni. Ko e faka’amu ke masani.

Kuo ‘i ai nai ha ngaahi palani ki ha fanga ki’i fāmili ‘oku masivesiva ‘io na’e ‘asi mai mei he Palēmia totongi e ako. Mālō ia. Sea lele atu he uike kuo ‘osi ‘aho la’ā afe atu ‘i he mangafā ko ena ‘i...

<005>

Taimi: 1050 – 1055

Mo’ale Finau: ... Pikula, ‘oku tu’u ai e ongo ki’i tamaiki ‘e toko 2 mo ‘ena taufale, taki 3 e taufalé 'Eiki Sea. Mahalo pe ko e kalasi 3 ki he kalasi 5, lele pe ngaahi me’alelé kae hangē pe ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’ia. Na’á ku afe atu ‘o ui atu ke na ha’u peá u ‘eke atu Sea hona hingoá, talamai he ‘ikai ke u talaatu e koló. Ko u ‘eke atu ko hai na’á ne ha’i e taufalé? Talamai ‘e he ki’i tamasi’i Sea, ko ‘eku *mommy* na’á ne ha’i. Sea, me’apango pe Sea ‘oku ‘ikai ke totonu ke fakahā eni ia he feitu’u ko eni ko ‘etau ‘ofá ‘oku fai he liló kae tuku ke ‘oatu mu’a e ki’i fakakaukau ko eni na’a hoa fenāpasi mo e Patiseti.

Ne u ‘oange e ki’i me’a peá u talaange kia naua Sea, kamata mono mai e taufalé peá u talaange, ‘ikai ‘oku si’isi’i ‘eku kā ‘ikai ke hao e taufalé ia ai. “Mo foki ‘o tu’u, tānaki pea mo ō ki he akó, mo ako mālohi ke ma’u ha’amo mo’ui.” Sea ko e fakakaukau ‘oku ‘oatu ko eni 'Eiki Sea ‘oku hanga nai ‘e ha kongā e patiseti ko eni, ‘io. Ko ē ‘oku talamai ‘oku totongi e akó, mālō ia.

‘Eiki Sea ko ‘Amelika ‘oku mea’i ‘e he Feitu’ú na ‘oku *free* pe *high school* ia ‘o lele ‘o a’u ki he *graduate* ko ē he *high school*, ‘o ‘inasi pe ai ‘a e masiva mo e tu’umālie. He ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e me’a ia ko ē ‘Eiki Sea ko ha me’a ki he masivá mo e tu’umālié, ‘ikai. Ko e me’a ‘a e fonuá, ke fakatatau pea mo e fu’u malanga mālie ‘oku ‘omi ‘e he Minisitā ke a’u ki he taha kotoa pē. Toki hū pe ha ngaahi me’a kehekehe ia ‘Eiki Sea ‘oku tau kei tangata pē, ‘o hangē ko ení ‘Eiki Sea ko e *lunch* mo e *breakfast*. Te’eki ai ke u sio au ‘oku ‘i ai ha *lunch* mo ha *breakfast* ‘a e ki’i lautohi ‘a Hihifó, Ha’apai. Ne u ‘eke ange ki hoku hoá ‘aneafi, ke fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ha *breakfast* ‘etau ki’i lautohí, talamai ‘e ia hei’ilo ‘oku ‘ikai ke u ‘alu au ‘o fakasio, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo’i, hanga ia he’ene ngāué.

Ko e fakakaukau Sea, mahalo pe ‘io toki tali mai ka ko e fakakaukau ‘oku pehé ni ‘Eiki Sea. Ko hono mo’óní ‘Eiki Sea, kapau te ke fakatokanga’i ‘e fai pe ‘emau fakamatalá, ‘ohovale pe afe mautolu ‘o kole. Sea mama’o ia meí he Patisetí, ko e hā e kaunga ‘a e kolé ki he patisetí, ke ‘osi peá u kole ha’aku vaka. Na’e ‘ohake

Sea Komiti Kakato: Fakamā’opo’opo, fakamā’opo’opo mai ho’o me’á ē

Mo’ale Finau: Sea, mālō ‘aupito, ko ‘eku, na’e ‘ohake e vaká pea neongo ‘eku halá te u si’i longolongo pē Sea. Ko u fiema’u ‘e au e vaká ka ko u fiema’u ‘e au e *principle* ‘a e tokāteline ‘Eiki Sea ke ‘oua na’a maumau. ‘Oku ‘ikai ke fai ha kole he fonua ko ení ki ha taki ki ha me’a he ‘oku totonu ke ne ‘osi ‘ilo’i pe ‘e ia, mea’i pe ‘e ia ‘a e feitu’u ko ē ‘oku *priority*. He ko e Patisetí ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke tuhu ki he me’a ‘oku ui ko e *prioritization* mo e *priority*. Ka te u foki mai ‘Eiki Sea ki he fōsoá ‘uhinga ke talamai ke u fakamā’opo’opo.

Fokotu’u Ha’apai 12 to’o 3 miliona mei he \$12 miliona he sipotí ke ngaahi ‘aki fōsoa Lifuka

Te u fokotu’u atu, me’apango pē Sea ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ‘omai ha ‘ū tā ki heni ke tau sio. ‘Ikai ke u loto ke u sio, mou mea’i pe ‘etau ngāué na’e huufi ‘e he Tama Tu’í e fōsoá. Pea na’e ‘alu ange ko ē e hā’elé, na’e hā’ele vaka ange pe ‘Eiki Sea. Taimi na’á ma fe’iloaki aí pehé mai ‘e he Tu’í ia. Fakafofonga ko u pehé ‘e au ko *Waikiki* eni ‘oku ‘asi mai, he faka’ata mai meí he mama’ó, tuku pe fo’i lea ko iá ke ne fakamatala’i e ngāué ‘Eiki Sea. Kae tuku ke ‘oatu e me’a ko ení ‘Eiki Sea, ‘oku tapu foki e holoki e Patisetí. Mahalo ko e toki fuofua fokotu’u eni te u ‘oatu ‘e fakalao ke fai ‘e he Falé ni ‘o fakatatau ki he me’a ‘oku ui ko e Patiseti. Pea ko u kole Palēmia ke mou tali, ‘oku ‘ikai ke u kole ka ko u fokotu’u fakalao. ‘Oku ou fokotu’u atu e fo’i pa’anga ko ena ki he sipotí, tokoni ki he sipotí \$12 miliona, peesi 14.

Palēmia fakamolemole ko u fokotu’u atu, to’o e 3 miliona mei ai ke ‘omai ke mau ngaahi’aki e *seawall* ‘o Lifuká mei Hihifo ki Koulo pea ‘e ‘osi ia kimu’a ‘i he Konifelenisi ‘a e Uesilianá he ta’u fo’ou ‘oku fakamanatu ai e kolosí, ke toe masani ange ‘a Ha’apai. Ko ia ko u fokotu’u atu Hou’eiki to’o, tuku pe e 9 miliona ‘ave ki he sipotí ‘osi lahi ia. ‘Ikai ke ‘i ai ha palani ia e sipotí ke ‘asi mai ko e hā fua e me’a ‘e faí, ko e volipolo pe mo e soka. ‘Ai e me’a ‘oku mahu’ingá

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Sea ki’i fakatonutonu atu

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e taha ‘a e ngaahi ‘uhinga ke ‘omai ai ko ē ke tokoni’i e sipotí ko e ‘uhingá peseti ‘e 41 ‘o e kakai ‘o e fonua ni ko honau ta’u motu’á meí he ta’u 10 ki he ta’u 35. Pea ‘oku fiema’u ai ‘a e sipotí ke ‘ohake ki he tafa’aki ko ení ki he mo’uilelei, laumālie, ma’u ai e faingamālie. Tangata ko ena ko *Jonah* Lomu meí Ha’apai kae ‘uma’ā ‘a Fekitoa ma’u faingamālie ‘i he sipotí Sea. Na’e ‘ikai ke ma’u faingamālie ia he siasí pe ko e akó. Na’e ‘ave he sipotí pea ‘oku tokolahi ‘a kinautolu ...

<006>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ma’u faingamālie ‘i Pilitānia, ko hono ‘uhingá ko e ngāue ‘akapulu kae ‘uma’ā e ngaahi sipoti kehekehe. Ko e ‘ai atu pe ke mou mea’i, ko hono ‘uhingá mālō mo e ‘akapulú ke ‘ave ai ‘a Siona Lomu kae ‘uma’ā foki ‘a Fekitoa, mālō Sea.

Taniela Fusimalohi: Sea, ka u ki’i tokoni atu pe kapau ‘e,

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Poupou ‘Eua 11 fokotu’u Ha’apai 12 to’o mai 10 miliona ke vahevahe ngaahi vāhenga ne uesia nau ngaahi matāfangá

Taniela Fusimālohi: ‘Io, Sea ko e me’a mahu’inga ‘oku ‘ohake ‘e he Ha’apai 12 ki he ngaahi matāfanga. He ‘oku ‘ikai foki ko Ha’apai pe, na’e ta’aki mo ‘Eua ‘e he peaú. Pea ko u tui ‘oku toe kai ‘e he peaú mo e kongá ‘o Hihifo.

‘A ia ‘oku ki’i lahilahi ngaahi feitu’ú Sea, ka ‘oku ko u fie tokoni eni ‘oku pehē koe’uhi ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA*, ko u tui ko e ‘akapulú pe taha ia ‘oku ala ma’u ai ha mo’ui pea ‘oku ne mea’i pe ‘e ia e polokalama ‘i ai ki he ‘akapulu ‘oku ma’u faingamālie ai ‘a e fānaú.

Ka ko u ‘oku ou poupou au ki he fokotu’u ko eni, ko e sēniti ko eni ko e sēniti pe ia na’e tānaki, neongo na’e tānaki ki he sipoti, ka ‘oku ai e me’a fakatu’u faka me’a ia ‘oku fakavavevave ange ke tau tokoni ki ai. He ko e tu’u ko ē ‘a e ngaahi matāfanga kapau he ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai he ‘ahó ni ‘e tuku pehē ai pe pea ‘alu pe taimí mo e ‘alu ia ke toe kovi ange.

He koe’uhi ko e tafa’aki ko ē ki he ma’u mai ha pa’anga ia meí he ngaahi *project* fakavaha’apule’anga mo fakafeitu’u eni he *climate changes* ‘oku tau ‘osi ‘ilo’i pe ‘e tautolu ‘e taimi ia pea toki ma’u mai ha pa’anga pehē. Ka ko u tui ko e fo’i faingamālie eni ko u tui ‘e mahalo ‘e lahi pe kapau ‘e tuku pe ha 2 miliona kae to’o mai ha 10 miliona ke vahevahe he ngaahi feitu’u ko eni ke fai ‘aki e ngāue Sea, he ‘oku tu’u fakatu’utāmaki.

Ko e ‘elia ko ē ‘o ‘Ohonua ko ē na’e ta’aki ‘e he peaú ‘oku ‘e kei tu’u kovi pe ia ke fai ke tu’u pehē ke kae fai ki ai ha ngāue koe’uhi ko e, ka ko u poupou au ki he’ene fokotu’u ke ki’i vahevahe mai e pa’anga ko ení he kapau ‘e tuku pehē ‘e ngaue’aki pe ia fu’u lahi hono ngaue’aki ki he sipoti e 12.8 ia ko ē. Ka tuku pe ha 2 kae mai ha 10 ia ke vahevahe e ngaahi vāhenga.

‘Eiki Palēmia: Kole pe ke u ki’i tokoni Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai, ’Eiki Palēmia.

’Eiki Palēmia: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, ko e ki’i tokoni pe Sea, ‘oku mou kau foki ia he *priority* ‘ikai ko e Pule’anga pe ko ‘eni talu mei he ngaahi Pule’anga kimu’a ‘a e ‘enau tokangaekina ko eni ‘a Ha’apai, koe’uhi pe ‘oku tau ‘ilo’i pe tautolu, ‘oku tau sio tonu pe ki he feitu’u na’e ngata ai he ta’u 20 kuo ‘osi mo e feitu’u ‘oku ‘i ai he taimi ni. Tatau pe ia pea mo Hihifo, Tongatapu Sea, ‘a eni ko eni ‘oku tau ‘osi ‘ilo’i lelei pe ha’u e tahi ‘o hū mai ‘i Kanokupolu mo e ‘ū feitu’u pehē. ‘A ia ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e ngaahi kole hangē pe ko ē ‘oku, na’e mea’i he ‘e he kau Fakafofonga, ke kei ai ha sēniti ke ‘ai fakalelei’i he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau hanga ‘o malu’i hotau *coastal line* pe ko e ngaahi feitu’u ko eni pea malu’i ai pe mo e kakai.

Ko ‘Eua foki ia Sea, ‘oku ki’i kehe, he ko e taimi ko e ‘oku ‘alu atu ai e peau ki ‘Eua, ‘oku ‘alu atu ia ‘i ‘olunga ‘aupito. Ko e *foreshore* ia he ‘ikai ke teitei ofi ia ki tahi pea ko e ‘uhinga ia ko e na’e tu’utu’uni ai e Pule’anga ke hiki e ‘a e kāinga ni ki ‘olunga. ‘A ia ‘oku fai ai e langa ‘i ‘olunga. Kae ‘o kae tuku pe ai ia ko e *foreshore*, kae ai ha feitu’u malu pe te nau ki’i mavahe atu ai mei he ha’u ha peau ki he Funga Fonua Sea.

‘A ia ko e ki’i anga pe fakatokoni atu pe ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai e ongo Fakafofongá. Mo’oni ‘aupito pe ‘oku tonu ke tokanga’i ‘a ‘etau ngaahi kolo ‘oku tu’u matātahí pea ‘oku ‘osi ai pe ngaahi kole ki he *ADB* mo e alā me’a pehē. Ko e ‘uhingá ke ‘osi ko eni ‘a Hahaké, ‘a ia ko e *project* hoko ia ko ē ‘oku *fund* hokó ko hono fakakakato e *foreshore* ko ē ‘o Hahaké pea tau hoko hake ki Hihifo Tongatapu mo Hihifo, Ha’apai, mālō Sea.

Taniela Fusimalohi: Sea, ko u ki’i fakatonutonu atu pe

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni atu pe mu’a, ki’i tokoni pe Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

Tokanga Pule’anga ki he ongo fokotu’u fekau’aki mo e pa’anga tokoni fakalalaka ki he sipoti

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ko e ‘uhinga ia ‘oku ko u fakahoha’a atu ai fekau’aki pea mo e tu’unga ko eni ko e tafoki pe ia ‘o talamai to’o e \$3 miliona mei he sipoti ta’efakakaukau’i. Ta’efakakaukau’i ko hai ‘oku to’o mei ai, ko e hā e fakakaukau lōloa, ‘a e na’e me’a atu ‘aki he’e ‘Eiki Palēmia.

Kapau ‘oku faingata’a’ia ‘a Ha’apai, ha me’a ‘oku ‘ikai ke mou ui ai ko e sone kulokula, fakahoko ki he Palēmia. ‘Ai ā ha’amou sone mavahe, na’e toki foki ni atu ‘a e vaka saienisi ‘a Nu’usila, na’a nau ‘i he *home reef* kae ‘uma’ā foki ‘a Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Na’e fai ‘enau mamata ai mo ‘enau vakai ki he mo’ungaafi mo e ‘otu mo’ungaafi ko ia.

Mou ki’i taimi hifo he ‘oku fai e fakatotolo ai te nau foki ki Nu’usila ‘omai ‘enau palani ko ia toki fakame’a mai ki he ...

<007>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... Palēmiá kae 'uma'ā e Minisitā Saveá. Ko e ngaahi ngāue eni 'oku fai 'oku 'i tu'a pe ia, te'eki ke a'u mai ki he Pule'angá 'e Sea. Ka ko u faka'ohovale he 'aho ni he pongipongi ni 'i he me'a mai 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai, 'uluakí ko e tangata ia 'oku matiketika 'i he langa 'ā 'i tahí. 'E Sea tapu ange mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e fakatahá ni, ko e fōsoa ko eni na'e me'a atu ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai na'e totonu ke langa ia he vaha'a ko ē 'o Uōleva pea mo Tongaleleká. Na'e tonu ke langa ai e fōsoá he kuo mavahe 'a e ongo kau'āfonuá he kai 'e he tahí. Tokamālie pē ve'e 'api polisi'ia mo e Fakamaau'angá ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kakai 'i he fo'i vaha'a me'a ko iá. Ko e kakai 'oku nau nofo 'i Pangai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'E Sea tapu ange mo e Feitu'u na, ko e 'api 'uta eni 'o e 'ū tafa'aki ko iá.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Nau fononga ki ai ha 'aho ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 'ū 'api 'uta pe ia ka ko e feitu'u ko ē 'oku si'i fai ko ē ngāue 'a e Fakafofongá 'a ē 'oku nofo ai ko ē kakai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku tokamālie pe ia 'e Sea he ko e 'uhingá ko e Fakamaau'angá pē ena ia mo e 'api polisi'oku tu'u ai pea mo Tau'akipulu. Ko e tafa'aki 'e tahá 'oku faingata'á 'oku fiema'u ke 'ai ke fai e fonongá ai.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē Feitu'u na ia ko e hā ho'o me'a 'oku 'ai ke ngāue'aki he pa'anga ko ení. Hā fua e 'ū sipoti ke ngāue'akí?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakahoha'a atú 'e Sea ko hono 'uhingá kau 'a Ha'apai ia 'i he kole pa'anga sipoti lahi tahá. Pea ko e, tapu ange pē pea mo e Palēmiá kae 'uma'ā e Falé ni, na'e toki pekiá ni 'a e ki'i motu'a 'a e Hou'eikí mei Faleloa na'e kau he sipoti ko eni ko ē ko e tētē vakapuna pea mo e fakamalú he mui'ifonuá Houmale'eia, toki pekiá ni. Ko e tangata ia na'e 'amanaki ki ai ke ne fakafofonga'i e fonuá ni 'i he 'Olimipikí *kite surfing* pea kuo pekia ia pea 'i he 'ene pehē he 'ikai ke toe lava. Ka na'e 'i ai e 'amanaki lelei atu ki ai ki he'ene fuofua fakafofonga'i 'a Tongá ni 'i he faiva ko eni ko e *kite surfing* pe ko e tētē he 'atā kae tangutu 'i he papa fānifó.

Ko ia 'oku ou hoha'a atú Sea 'oua fa'a ue'i 'a e tu'unga pa'anga ko ē sipotí, tapu ange pē mo kinautolu mo e Fakafofonga Ha'apai. Na'e 'ikai foki ke sipoti ia pea ko hono 'uhinga ia 'eku hoha'a ai ki ai ke to'ó tahá na'e mahu'inga'ia ai ha halanga fononga 'i he mo'ui ki he kaha'ú. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i faka'osi atu ai leva Sea. Sea na'e 'uhinga foki 'eku fokotu'ú he nau fanongo foki 'Eiki Sea ki he fa'a hanu ko ē 'a e Pule'angá he feinga ko ē ke ue'i e Patisetí. Pea ko e 'oatu ē fo'i me'a fakalaó 'oku toe talamai pe ia 'oku ki'i faingata'a pea 'oku mahino mai leva Sea 'e faingata'a pē me'a ko ení ia. He ko e fokotu'u ko eni ko ē ke 'unu e vouti ki he voutí pea 'oku mo'oni foki e Minisitā mahalo 'oku lahi 'ene palaní 'a'ana ia.

Pea kapau ‘oku lahi e palani Minisitā, fakamolemole fakafoki atu pē fokotu’ú ia. He ‘ikai ke tau lava tuku hifo he ko e Minisitā ko e tamai ia ‘a e ngāué. Kapau ‘oku ‘i ai ha’o palani ko e Minisitā ‘oku ‘osi *pile up* ‘alu ‘o a’u ‘o 10 miliona ‘o 12 miliona, ‘ikai foki ke tau ‘iló hangē ko e ‘Eiki pē Sea ‘oku ‘afio mai ki he’etau palani. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’ú Sea he nau fakafuofua au ko e 9 milioná ‘osi fe’unga ‘ānoa he ko e fo’i pulu pē, fo’i pulu volipolo pē.

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ha ki’i tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kuo ‘osi fe’unga hono taimí ‘ona.

Mo’ale Finau: Sea kae tuku mu’a ke faka’osi atu ‘Eiki Sea ‘eku ...

Fokotu’u Ha’apai 13 to’o mei ha feitu’u kehe kole Ha’apai 12 & ‘Eua11 kae tuku pa’anga ki he sipoti he ko ē 12.8m ko e pa’anga si’isi’i pē ia

Veivosa Taka: Tokoni pē kae toki hoko atu ‘ene, tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ke ‘omai ha ki’i tokoni ki he sipoti. Sea ko ‘eku tōmui mai ko ‘eku lele holo ko hono feinga’i ‘a e liiki ‘a e, ‘i lalo ‘i he ta’u 16. Ko ‘enau palopalemá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha seniti ia ke tokoni ki he’enau folau pea ko u lele mai ko ení ‘ou vakai ki he mahu’inga ko ení ‘Eiki Sea.

Ko e faiako foki au Sea ‘a Fekitoá, ko ‘eku ‘uhingá ko ‘eku, ko e ‘uhinga ia ko u ki’i tu’u hake aí, fēfē kapau ‘e kole pē ‘e he Fakafofongá ha fo’i Patiseti kehe ma’a ‘ene, kae tukuange mu’a e sipoti ke, si’isi’i e ki’i seniti ia ko ē. Ko ‘eku ‘uhingá Sea kapau ‘e ‘i ai ha taha sipoti ko e tangata ‘atamai lelei, tangata fiefia ‘o hangē pē ko e Nōpele ko ení ‘o ‘Euá. ...

<001>

Taimi: 1105-1110

Veivosa Taka: ... pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea, pea ko e kau ia ‘i hono langa hotau ki’i fonua ni, te u pehē ko e 12.8 miliona ko ení ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia ki he sipoti. Pea ‘oku ou tui ko e ki’i tokoni pē ia ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Mo’ale Finau: Mālō Sea, ko e ki’i kongá pē he tokoni ‘oku ‘aonga mai ki he’eku malanga ‘e Sea ‘i he ‘ene pehē ko ē ke u kole ha fo’i Patiseti kehe, ka ‘oku ‘ikai foki ke ngofua ha tñaki ki he Patiseti. Kae tuku pē ā ē Sea kae toki fai pē ha kole na’a me’a puna mai, na’a tau lau foki ki he puna mai pē ‘o tō ki he *seawall* ‘a Ha’apai ‘e Sea .

Tui Palēmia ‘ikai ko ha me’a ma’ama’a feinga ke teke fakalalakaka sipoti he ‘oku ha’u mo hono totongi

‘Eiki Palēmia: Sai pē Sea, ke u ki’i tokoni he ‘oku ou tui ‘e ki’i mā’ala’ala ange ai ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga kapau pē ‘e laumālie ki ai. Mālō Sea, te u ‘oatu pē heni ‘a e ngaahi fakatātā Sea, ki he hangē ko ení ko e tokoni ki he ‘akapulu ‘alu ki he *World Cup*, na’e mei ofi ‘i he miliona, ‘a e tokoni ‘a e Pule’angá ki ai. Ko e TALA, ‘ova he 300000 he fo’i *tournament*, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke pehē ia ko e \$12 milioná ko ha pa’anga lahi hangē ko e me’a ‘a

e Minisitā Sipoti. Ko ‘etau feinga ko ē ke tau ‘alu hake ki ha lēvolo ke tau fe’auhi ai, fakamāmani lahi, hangē ko e ‘Ikale Tahī mo e Tala mo e me’a pehē, ‘oku ha’u mo hono totongi. Pea ko e feinga eni ko ē ke fakaivia ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e sipoti ke nau lava ‘o *compete*, ‘ikai ke ofiofi eni ia he pa’anga ko ē ‘oku ngāue ‘aki ‘e Nu’usila mo e ‘u fonua pehē. Ka ‘oku ‘oange ai ha fakaivia ke nau lava ai ‘o fe’auhi ‘i ha lēvolo, te tau sio ai pea mou ‘ā ai he po’uli ‘o sio ai he va’inga ‘a e Talá mo e hengihengi e va’inga ‘a e ‘Ikale Tahī, ‘o tau fiefia ai pē ai, ka ko e ‘oatu pē ‘a e fika ke mahino’i ‘oku ‘ikai ko ha me’a ma’ama’a ‘etau hanga ‘o teke ‘a e sipoti Sea, mālō.

Tui ‘Eua 11 ‘aonga ange siliní ke langa fōsoa he kuo mate sipoti ia ngaahi vāhenga

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko u fie fehu’i pē au ki he Minisitā ko ē e sipoti pea mo e Palēmīa. Ke mo mea’i mu’a ‘oku mate ‘a e sipoti ia ‘i he ngaahi vāhenga. Sai pē ‘a e ‘ai ia ‘o e TALA mo e ‘Ikale Tahī mo e me’a, ka ko e kau va’inga muli foki ia ‘oku ma’u pē ‘enau ngāue ia ‘anautolu. Kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia ki he me’a ko eni ‘i he, ki he *foreshore*, pea ‘oku ou feinga pē ke u tokoni atu ‘Eiki Palēmīa ki ho’o mahino’i ‘a ‘Eua, koe’uhi he pehē foki ‘e ha’u pē ‘a e peau ‘o tau he *forshore* ‘a e *foreshore* ia ‘i he uafu, ka ko e tafa’aki ko eni ko ē na’e kamata atu ai ‘a e peau ‘e Sea, kapau ‘e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmīa ‘o sio, te ne kai māmālie mai pē ‘a e fonua. Ka ko ene tu’u ava ko ē ka toe ha’u ha matangi ‘oku tau mālie ‘a e tahi, te ne toe fai pē ‘a e maumau lahi ‘i he vahefonuá.

Ka ko e ‘uhinga pē ‘a e kole atu ia ke fakakaukau fakalukufua pē mu’a, ke kau ai pea mo e Vahefonua ‘Eua, ka ko hono 2, te u foki mai ki he sipoti. Te u ki’i talanoa pē ki ai neongo na’e ‘ikai ke u sipoti.

‘Eiki Palēmīa: ‘Eiki Sea te u kole pē ‘e au ki he Fakafofonga pē te u ki’i tali atu ai pē ki he fehu’i ko eni ki he, ‘i ‘Eua.

‘Oku ou fakamālō au ki he Minisitā Fonua he’ene hanga ‘omai ha kongā kekekele ‘i ‘olunga ‘o a’u ki he fa’itoka Sea, ‘oku ‘oange mo e fa’itoka ‘i ‘olunga ke ‘ohake hotau kāinga ko eni ‘i he fa’itoka ‘oku ofi ko ē ki matātahi ki ‘olunga ke ‘oua ‘e toe fa’a uesia he taimi ko ē ‘oku ha’u ai ‘a e peau. Mou ‘osi mea’i pē mou ‘osi sio ‘i he vitiō ‘i he peau ko ē ‘oku ‘alu atu ko ē ki he funga fonua, ‘e ‘aonga ke tau langa ‘etautolu ia ha *foreshore* ‘oku mei mita ‘e 5 pē fiha, ke ala lava ‘o ta’ofi. Pea ko e ‘uhinga ia na’e faitu’utu’uni ai ‘a e Pule’anga ko e langa kotoa ko ē mei he ‘api polisi ki laló, hiki kātoa ki ‘olunga ko e ‘uhingá pē ki he malu ‘o ‘etau kāinga ko ia Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mahino pē ia kia au Sea, he ‘ikai ke fai ha toe nofo ia ‘i ai ‘i he nofo faka-fāmilī, ka ‘e kei fai pē ngāue ia ‘i he ngaahi feitu’u ko ia ki he fakalalakala ‘a e vahefonua, pea ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga pē au ia ki ai, ke ‘aonga pē he ko e *space* he ‘oku ‘alu ‘a e taimi mo e ‘ikai ke toe ma’u ha feitu’u ia ke fai ai ‘a e fakalalakala.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofonua: Sea ki’i fakatonutonu pē mu’a ‘a e Fakafofonga ‘Eua.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu me’a hifo ‘Eua 11.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakatonutonu he me'a ko ē ko ē 'a e Fakafofonga 'Eua, na'e me'a 'a e Fakafofonga 'Eua 'o pehē, ke 'omai 'a e silini ko ē he sipoti he 'oku mate 'a e sipoti. 'Eiki Sea, 'oku mo'ui pē 'a e sipoti, te u fakatātā pē au heni, na'e fai 'a e fakataha 'a e ki'i timi 'akapulu ko ē 'a Kolofo'ou 'aneafi. Te'eki ai ke mālohi ia he fo'i ta'u 'e 3 ko eni, ka 'oku lele pē 'a e fakataha ia, 'oku lele pē 'a e pou pou ia 'oange mo e teuteu ki ai. Sea ko e ta'u he tau kotoa ko e *mouth guard* fo'ou ai pē, 'alu atu 'emau *mouth guard*, 'e 'osi atu mo e tepí, 'oku 'ikai fo'i mautilu hono fai 'a e ngāue.

Ko e 'ulungaanga ia 'o e tamaí, ko e 'ulungaanga ē hono pusiaki'i mo hono teuteu'i 'a e me'á, kapau ko e 'ātungá eni, ko e ō pē 'o tangutu pea sio mai 'oku fo'i 'a e timi pea 'alu ki 'api, ko e hā 'a tu'unga faka-laumālie 'oku ke fai ki he fonua ni. 'Alu taki 'a e tokotaha ko ia 'o 'ave ki 'api, fafanga, fakamohe, 'alu ki he lotú he Sāpate, teuteu fakamālohisino he 'aho Mōnite, ko e me'a 'oku pehē. ...

<002>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'oku 'ikai ke pehē'i hake pē ko ē me'á 'o mālohi leva. Kuo pau ke fou ia he hala faingata'a. Pea ko e mālō kapau te ke me'a atu ki he ngaahi timi hau mei Ha'apai pea mo Vava'u 'aneafi fonongá na'e pehē. Tānaki e ngaahi timi 'a Vava'u Kulifekai, Tahakaeafé kae 'uma'ā 'a e timi 'a Ha'apai fehu'i mai mei Ha'apai pe 'oku 'i fē e timi. Ta ko ē 'oku nau lele 'one'one nautolu ia 'i Fāfā, 'osi e uike 'e taha 'oku te'eki ke nau kai nautolu. Teuteu pe ke nau ō mai 'o tau. Ko e ngaahi 'uhinga ia 'oku tau kei Tonga aí. Ko e ō mai 'o fai e fatongia ke lava 'o 'i ai e hako tupu 'o e fonua Ko ia ai 'oku ou fakatonutonu atu tapu ange mo e Fakafofonga 'a 'Eua 'oku 'ikai ha lea pehē ia 'oku mate. Ko e maté ko e me'a mai ia 'a e faifekau 'o hilifaki 'a e tapuaki ko e mate ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ke tau me'a he Fale ni pea tau li'ekina ai hotau kakai mo e hako tupu e fonua mālō Sea.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea ko u sio hifo 'oku toe e miniti 'e fitu ke 'omai ā Sea ke u faka'osi'osi atu fakamolemole mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu'u he taimi ni kuo tau 'osi foki tautolu ia ki he miniti 'e 10.

Mo'ale Finau: Fielau pe ko e Sea koe.

Sea Komiti Kakato: Ko e uike kuo 'osi 'aho 13 'oku ou sio hifo ai na'a ke kole ke fakafua e talākoni mo e kolosi.

Mo'ale Finau: Fakamolemole pe Sea fiela pe ko e Sea e Feitu'u na ke lava pe 'o fakatokamālie.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke fakahekeheké ko e 'uhinga ke u afe ai 'o faihala.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakahaa'i Ha'apai 12 'ene palani ngāue ki he langa fosoa 'i Ha'apai

Mo'ale Finau: Sea faka'osi pe eni, tuku ai ā Sea 'a e 12 miliona 'a e Minisitā, he ko u kau

au Sea he tui ki he me'a ko e palani. Kae tuku mu'a ke u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni Sea pea u toki tangutu ki lalo Sea. Ko e fōsoa ko eni 'oku mau 'osi vahevahe ki he *phases* 'e 6. Ko e *phase* 'uluaki Tau'akipulu 'osi ia. Fakapa'anga kongā 'o 'eku pa'anga vāhenga, ko e \$ 50,000 mei he Minisitā Pa'anga, 30,000 mei he, taki 30,000.00 'a e ongo Nōpele. Sea ko e fu'u *contractor* eni mei 'Amelika ki heni 'oku miliona ia.

Fakahā Pule'anga peseti 90 ngāue ki he fōsoa Ha'apai ko e fakapa'anga ia mei he *MOI*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pe mu'a ke tokoni ki he Fakafofonga. 'E Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Fakafofonga mo e komiti. Sea 'oku 'ikai ke ne talamai 'e ia ha pa'anga na'e 'ave he Potungāue ki he ngāue ko eni Sea.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e peseti 'e 90 'a e pa'anga ko eni ko e ma'u ia mei he potungāue. Sea ko u kole pe ki he Fakafofonga ke ne 'omai e me'a 'oku mo'oni he koe'uhī ko e kātoa e ngaahi misini mo e maka mo e kelekeleke mo e hā fua na'e fai'aki e ngāue na'e ha'u kotoa ia mei he potungāue ni Sea. Pea ko e ngaahi me'a ia Sea 'oku tau talanoa ai ko ē ki he pa'anga 'oku 'ofa'aki he potungāue.

Mo'ale Finau: Sea tuku ke 'oatu 'eku lipooti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki he ngaahi kole ko eni Sea. Na'e 'aneafi na'e 'ave 'a e 400000 he ta'u kuo 'osi mo e kongā e ta'u ni ki Niua. 'ikai ke 'asi ia he Patisetí. Ko e fōsoa ko ē ko e peseti 'e 90 ai ko e pa'anga ia na'e foaki he potungāue ni ke fai'aki e ngāue.

Mo'ale Finau: Sea tuku pe ke u hanga 'o 'oatu e...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko u fokoutua pe Sea ko e me'a 'oku me'a'aki Sea ke fanongo mai e kakai 'oku fanongo he fonua ni. Ko e tokoni lahi 'a e potungāue pea 'oku 'ikai ke hanga he potungāue 'o ta'ofi e ngāue ko eni Sea. Ko e ngāue ko eni ka hokohoko atu 'ene polokalama 'e kei fai e tokoni 'a e potungāue ki ai.

Mo'ale Finau: Sea mahalo pe 'oku lēvei pe Minisitā ko e 'ikai ke u hanga 'o fai mo pu'aki 'ene hingoa. 'Eiki Minisitā fakamolemole ko e ta'omia pe *MOI* na'e 'omai e *excavator* mo'oni 'aupito ia ko ia na'a mau 'asi pe he 'ū tā mālō Minisitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mo e kelekele mo e maka Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ko e kelekele mo e maka na'e 'omai Sea ki he *reclamation* tonu pē ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'oku hala ai. Ka na'a mau fai pe ki'i 'utú na'a mau fai pe vahe e ki'i kau ngāue, ō atu ia ke 'ovataimi talamai 'oku hala pea nau si'i kiu mai 'o mau si'i vahe Sea. Kaikehe 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ...mālō Minisitā hono 'omai e me'a. Pea ko u fiefia lahi hono hanga he Minisitā 'o fakangofua ke hoko atu *phase* ua. Pea ko hoko atu ko ia 'Eiki Sea hangē ko e laú 'oku fiema'u pe tokoni. Pea ko u kole ki he Minisitā 'oku mo'ua ia he'ene palani sipoti te u kole au ki he Minisitā Pa'anga ki he me'a ko ē 'oku fa'a punopuna mai 'a ē 'oku puna mai pe ko ē 'o tō.

Sea Komiti Kakato: Sai kuo fe'unga ē kae hoko atu.

Mo'ale Finau: Ko e kole faka'osi e 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Na'a ke me'a mai 'oku 'ikai ke fai ha kole he Fale ni.

Kole Ha'apai 12 \$80000 mei he Komiti Fakalalakaka Ha'apai ke tokoni ki he konga hono 2 ngāue ki he fōsoa Ha'apai

Mo'ale Finau: 'Ikai 'ikai ko ha kole eni ko e 'ai pē e me'a totonu. 'Oku 'i ai e \$ 'e 80,000.00 'a e Komiti ko ē 'a Ha'apai Fakalalakaka 'oku toe. Ko u kole ki he Minisitā ko ē Sea 'omai mu'a ha 30,000.00 ke tokoni mu'a ki he *phase 2* fakamolemole Minisitā. 'A ia ko e pa'anga *development fund* ia 'oku totonu ke 'i ai ha'amau 'inasi.

Sea Komiti Kakato: Sai moutolu 'oku mou feme'a'aki he me'a *development fund* ko ē 'a Ha'apai.

Mo'ale Finau: He ko e 'uhinga Sea he 'oku 'osi taki 50,000.00 'a e kau tama ia ko eni. Kei hala pe au ia, hala pe au ia ha 50,000.00. Ka ko u kole ki he Minisitā ke ke 'omai mu'a 'a e kole ko ia Sea mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea kapau mu'a 'e laumālie e Fakafofonga ke u ki'i tokoni ki ai kapau 'e laumālie lelei mo e Feitu'u na Sea.

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke me'a ki ai ko ena 'oku 'osi'osi e me'a 'oku ne me'a ki ai.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea pea

<003>

Taimi: 1115-1120

Kapelieli Lanumata : ... fakatapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u fie tokoni pē au ki he kaungā Fakafofonga ko eni mei Ha'apai 12 he ko e vakai 'a e motu'a ni Sea ki he natula ko ia 'o e feme'a'aki 'a e fa'ahinga *mindset* 'oku fai 'aki e feme'a'aki, hangē eni ia 'oku tau nofo tautolu 'oku 'osi ai ha pa'anga 'e 899.2 'osi tānaki. Pea ko 'etau me'a pē 'oku fai ko e talanoa'i e anga hono vahevahe. 'I he tūkunga fakakaukau ko eni 'i he anga e feme'a'aki he pongipongí ni Sea. Ka ko u fakamālō ki he me'a mahu'inga ko eni na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 he pongipongí ni, 'a e ngaahi poini ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e Talamu'aki 'a e Fakamatala Patiseti peesi 3 mo e peesi 4 kapau 'e 'i ai ha faingamālie ke 'ohake.

Ko e ngaahi kaveinga ko ia he Talamu'aki, mālie 'aupito ki he vakai 'a e motu'a ni. Kaveinga 1 - 'Inivesi hotau kakai. Na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia mahu'inga ko ē ko ē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'inivesimēni 'e mahu'inga ange ka ko e 'inivesi ke ako'i 'etau fānau. Ta'u fo'ou fokotu'utu'u ngāue, ta'etotongi ako a'u ki he foomu 5 ngaahi ako kotoa pē 'a e Pule'anga. Talamu'aki hono 2 - Mu'omu'a ma'u pē 'a e fofonga e kakaí. Mahino kiate au tokanga 'aupito 'a e Kapineti ki he *people centred approach*. Fakamu'omu'a ma'u pē 'a e fofonga 'o e kakai ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ka u ki’i fakalea atu fakamolemole ē.

Kapelieli Lanumata Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato : ‘Ilo pē te mou tuputāmaki he me’a ko eni ka ko u kole atu, fēfē mu’a ke tuku ā ‘a e lea fakapālangi.

Kapelieli Lanumata : Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Ka mou ngāue’aki pē ‘a e lea faka-Tonga ‘oku mahino ki he kakai e fonua. Na’e kamata ho’o me’a he Fale ni na’a ke me’a faka-Tonga lelei ‘aupito. ‘Alu pē eni ia kuo kamata ke ke tākaki mai ‘a e me’a ko e fakapālangi. Kia au ia ‘oku ki’i ‘oku ai e me’a ia ‘oku hoko ...

Kapelieli Lanumata : Ko ia Sea. Ki’i kole fakamolemole atu.

Sea Komiti Kakato : ‘Io fokifoki mai ko e ‘uhinga ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni na’a faifai ‘oku pēhē ko u hanga ‘o ta’ofi moutolu ka ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ia. Pea ko e tokolahi ‘o e kakai ‘o e fonuá ‘oku nau fanongo lelei mai ka ‘oku ‘ikai ke nau mea’i ‘e nautolu ko e hā koā ho’o me’a fakapālangi ‘oku fai.

Kapelieli Lanumata : Mālō Sea, kole fakamolemole atu feinga pē ke fokifoki mai. Ko e taimi ni’ihi ‘oku fa’a fai atu ai e fakamalanga ia ‘a e motu’a ni fa’a me’a mai e Feitu’ú na ‘oku fu’u mamafa e ngaahi lea Tonga ia ‘oku ‘oatú, kae tuku pē ke u foki mai ki he me’a ‘oku ke tokanga ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato : Me’a mai pē Feitu’ú na kapau ‘oku mamafa kiate au ka ko e ni’ihi ‘oku ‘i tu’a te nau mea’i pē ‘enautolu pē ko e lea mo’oni pē ko e lea loi ia.

Taukave Tongatapu 4 mahu’inga e ui fai mai he Patiseti pea ke fakaa’u mai le’o kakai ki Fale Alea

Kapelieli Lanumata : Sea, ko u fie lave ki he fakalea ko eni he peesi 4, ‘a e mahu’inga ko ē ko ē langa ha makatu’unga ma’a e kaha’u. ‘Oku ai e fo’i fakalea ko ia na’e ‘ohake ‘e Tongatapu ‘e Ha’apai 12 ko ia ‘anenai. Ko e patiseti ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palani fakapa’anga pē ka ko e ui. Fo’i kupu’ilea ia ‘oku ou mālie’ia pea mahu’inga’ia ai e motu’a ni, ‘a e fo’i fakalea ko ia ko e Ui. Ui kia hai ? Ui ki he kakai Tonga kotoa. Sea ko e fo’ilea ko ia ko e ui, ko e taha ia e ngaahi ‘elemēniti ‘o e fo’i lea ko ia ko e vokasio. Fo’i lea fakapapapāngi ko e *vocation* ka ko hono faka-Tonga Sea ko e vokāsio. Ko e fo’ilea ko eni Sea fatu ia mei fo’ilea faka-Kalisi mo e *voca* ko hono ‘uhinga ko e ui. Pea ko e ui ‘oku ‘i ai hono ngaahi ‘elemēniti mahu’inga ‘e 2. Ko e fanongo pea mo e fakaongo.

Sea ‘oku ‘i ai homau fatongia tēpile ko eni ma’a e kakai e fonua, ke mau hoko ko honau le’o ‘i he Fale ni. Pea ‘oku fakahoko mai ‘e he patiseti ko eni, ‘oku fiema’u ko e Patiseti ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palani fakapa’anga pē, ka ko e ui ki he Tonga kotoa. Ui ki he hā Sea? Ui ki he me’a ko ia na’e me’a atu ‘aki ‘e ‘Eua 11 ‘aneafi. Ke ‘omai ‘emau fanga ki’i pulu ke tatau ke ma’u ‘a e 899 ko eni Sea.

Ko e palopalemá Sea, he ko e ongo ‘elemēniti ko eni e ui na’a ku lave ki ai, ‘a e mahu’inga ko ia ke fanongo mo fakaongo, me’a mai e tēpile ia ko ē, fiema’u pē ke mau fakaongo pē

mautolu. Ka 'oku 'ikai ke nau fie fanongo nautolu, ki he le'o ko eni 'oku 'oatu 'e he kakai 'oku mau fakafofonga'i Sea...

<004>

Taimi: 1120-1125

Kapelieli Lanumata: ... Sea kapau na'e me'a atu e Feitu'u na ki he felāfoaki e 87.5 mo e ngaahi letiō a'u pē ki he malama 'o a'u ki tu'apule'anga Sea 'a e longoa'a e kakai 'o e fonua pea 'oku nau ko e me'a ia 'oku 'ohake ki he ki he motu'a ni 'a e kakai 'o e vāhengá. A'u pē ki he 'ohake he ngaahi mitia fakasosiale 'a e ta'efiemālie e kakai 'o e fonua ki he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'o e 'aho fekau'aki pea mo e ngāue Sāpate. 'A ia na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'a 'Eua 'aneafi. Ko e ngaahi ui ui 'oku 'omai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Fakafofonga 'a mahalo ko ho'o *social media* pē ia 'a koé.

Kapelieli Lanumata: 'Ai pē au ki he Palēmia kapau 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni ki ho'o pehē mai ko ē 'oku 'oku tāpalasia 'a e Pule'angá. Mahalo ko e 'uhinga pē ko e kulupu *PTOA* koe pē ko e hā 'oku ke kau ki aí. Ka ko e 'ū kulupu ko ē 'oku mau kau ki aí 'oku pou pou mai nautolu 'i he'etau langa ko eni ke 'ai e ako mo e mo'ui ...

Kapelieli Lanumata: Sea ...

'Eiki Palēmia: Kae 'oua te ke fa'a ...

Kapelieli Lanumata: Ko u faka'amu ke u fakatonutonu e Palēmia he 'oku tā tu'o lahi 'ene he'aki e me'a ko eni he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu mai Sea kapau 'oku 'i ai ha'ane fakatonutonu ko e me'a pē ia 'a'ana.

Kapelieli Lanumata: Ko 'eku fakatonutonu atu he'ene *statement* ko ē na'e toki 'osi 'oku ta'emo'oni ia Sea e ngaahi tukuaki'i ko ia. 'Ikai ke toe kehekehe 'ene tukuaki'i ko ē 'oku fai mo e tukuaki'i na'e fai he Feitu'u na ki Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e hā e 'a e me'a na'e hala Sea ko u kei tali ki he ...

Kapelieli Lanumata: Ke kātaki mu'a ke tuku e 'a e me'a fakapolitikale 'i tu'a hē ka tau ō mai 'o talanoa'i 'a e 899 ko eni he, he maama.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho'o 'uhinga ko ē.

Kapelieli Lanumata: He 'oku 'ikai ko ha me'a fakapolitikale eni ia Sea ko e me'a ...

'Eiki Palēmia: Fakafofonga 'oku ke talamai.

Kapelieli Lanumata: Eni ia fekau'aki mo e fiema'u 'a e kakai ...

'Eiki Palēmia: Koe ko ē 'oku tāpalasia 'a e patiseti ...

Kapelieli Lanumata: Na'e me'a 'aki he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'aneafi ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha fakapolitikale ia ...

Kapelieli Lanumata: Ka ko e ngaahi me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai e Tonga.

'Eiki Palēmia: Kae ō mai 'o 'ai noa'ia pea ...

Kapelieli Lanumata: 'A e tauhi e Sāpate ke molumalu Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fakapolitikale ena 'oku ke lolotonga fa'i Fakafofonga.

Kapelieli Lanumata: Ko e tu'o fiha eni e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e motu'a ni 'oku ou fai 'a e fatongia ko eni he 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku nau fanongo mai he mitia fakasosiale 'o kau ai pea mo e *PTOA*.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku 'ikai ke mo'oni ia 'oku 'i ai e kakai ...

Kapelieli Lanumata: 'Oku 'ikai ke mo'oni ia 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Io 'oku 'ikai ke ai ha taha ia 'e fanongo mai ka koe?

Kapelieli Lanumata: Ko e anga ena ia ho'o fakakaukau.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'ikai ko e 'eke atu pē ia.

Kapelieli Lanumata: Ka ko 'eku poini Sea.

'Eiki Palēmia: Ho'o māfana 'eke atu pē he 'oku ke talamai 'oku 'ikai ke ai ha taha ia 'e fanongo mai ...

Kapelieli Lanumata: Ko e 'elemēniti 'e ua 'a e ui 'oku mahu'inga pē ke nau ki'i fanongo fakaongo ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'etau feme'a'aki Fakafofonga.

Kapelieli Lanumata: Ki he me'a 'oku 'oatu pea mei he tēpile ko eni ...

'Eiki Palēmia: He 'oku mau fanongo atu pea mau tali atu ho'omou fehu'i. 'Oku 'ikai ko ha fanongo ia? 'O kapau na'e fanongo na'a mau tangutu pē 'o kuku nima pē heni ka ke me'a pē koe. Ko e 'uhinga ia 'oku tau feme'a'aki ai. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ange Fakafofonga ki lalo ē

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou me'a ki he founga ko ē 'oku mou fiema'u au ke 'oua te u kau 'i hono ta'ofi ha'amou feme'a'aki ka mo toki 'ave 'o hangē eni ia ko Kalapu Tonga ē. Pea 'oku 'ikai leva ke ho'ata atu mei he Fale ni ha fa'ahinga maama 'i he fa'ahinga feme'a'aki pehē. Ko

u tui au te tau toe foki pē tautolu ki he me’a ko eni ‘oku ou fiema’u ke tonu ke tau tataki tautolu ke tau fai. Me’a hifo ‘Eua 11 ki’i tuku’i mai ange ka Tongatapu 1 ke ki’i me’a atu.

Tui Tongatapu 1 fu’u si’isi’i seniti vahea ma’a Patiseti he sipoti & ‘amanaki ke fakalahi Pule’anga

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea kae pehē mo e Hou’eiki e Komiti Kakato. Nau toe fakahoha’a nau fai pē ‘e au ‘anenai he lolotonga ‘a e fakahoha’a ko eni ‘a ‘Eua, ‘a ‘Eua 11 kae pehē ki Ha’apai 12 mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e Sipoti. Ko hono ‘uhinga ko e ko e fakakaukau ko ē na’e ‘ohake pē pea na’e ‘ohake ko e fokotu’u ke holoki ‘a e Patiseti ko ē ‘a e Sipoti. Pea hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a ‘Eua 11 ‘oku mate e sipoti he ngaahi vāhenga ‘oku mahalo ‘oku mo’oni he ngaahi vāhenga lahi pea hangē ko e toe me’a pē na’e ‘ohake ‘e Ha’apai 12 ngalingali ko e ‘akapulu pē.

Ko hono ‘uhinga Sea ‘oku ou fie fakahoha’a ai he me’a ko eni ki he motu’a ni ko e 12 miliona ko eni ki he sipoti ‘oku ou tui au ‘oku fu’u si’isi’i ko u ‘amanaki au na’e toe lava he Pule’anga ‘o fakalahi. Mahino ‘aupito pē ngaahi fiema’u ko eni ‘o hangē ko e fiema’u ko eni ki he tanu ‘o e fōsoa ko eni ‘a ena ‘i Ha’apai. ‘Ikai ke u pou pou au ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e *MIA* ki he feitu’u ko ē ‘oku loto ia ke langa ai ‘a e holisi ko ia ‘oku ‘ikai pē ke u pou pou au ki ai. Ka ko u tui lahi ‘oku mahu’inga ...

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki’i fakatonutonu. Ko ‘eku fakatonutonu *issue* ko ē ‘oku me’a mai ai ai ‘a Tongatapu 1 ko e *issue* fakafo’ivouti ia ko ‘etau malanga fakalukufua eni ‘i he, ko ‘eku poini ‘e Sea koe’uhí ko e taimí toki malanga’i ‘e ia ‘a e vouti mo ‘ene ngaahi fiema’u fakasipoti he taimi te tau ‘alu ai ki he Patiseti.

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 7 me’a ki lalo kae tuku ke me’a e Fakafofonga ‘oku ke me’a mai kia au ke ‘oua te u hanga ‘o ta’ofi moutolu kae tuku, na’a ke ‘aneafi na’a ke me’a ...

<005>

Taimi: 1125 – 1130

Sea Komiti Kakato: ... ‘Aneafi, ‘ai pe ke u ta’ofi e Feitu’ú na ho’o me’a fakavouti ‘aneafi.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e me’a na’a ku me’a ai ‘aneafi

Sea Komiti Kakato: ‘I he

Paula Piveni Piukala: Ko e falala’anga

Sea Komiti Kakato: ‘I he hā

Paula Piveni Piukala: ‘O e 899

Sea Komiti Kakato: Me’a mai angé kia áu, ‘i he hā

Paula Piveni Piukala: ‘I he līpooti ‘a e Komiti Pa’angá

Sea Komiti Kakato: ‘I he voutí, ‘oua te ke toe loí.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e Līpooti ia ‘a e Komiti Pa’angá

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo kae me’a e Fakafofongá

Mahu’inga’ia Tongatapu 1 ke teke fakalalakaka e sipoti

Tevita Puloka: Mālō Sea, ko hono ‘uhingá ko hono ‘ohake e ‘isiu ko ení pea ‘ai e sipotí ko ha me’a ia ke faka’uhinga ke fai ai ha fakatōli’a ha toe fiema’u ‘a ē ko e fatongia pe ia ‘o e Pule’angá ke fai. Ko u fie tokoni atu pe au, ko e ‘aho ní, ko e ki’i motu’a va’inga meí he timi ‘akapulu ‘a ‘Euá ‘a ē na’e fili ‘o kau he Tonga A, ‘oku mau lolotonga tauhi ia he mala’e va’inga Halaanó, ‘oange mo ‘ene ngāue, va’inga ‘i he timi ‘a Kolomotu’á. ‘Oku mau hanga atu ki he matāpule ko iá ke feinga’i ke ‘i ai hano kaha’u.

Ko ia, ko ‘eku ‘uhingá ia ‘oku mahu’inga kiate au ‘a e sipotí ia ko e ngāue ia ki he me’a mo’ui mo e laumālie. Na’á ku lele mai mo e mātu’a mei Sopu ‘o toe feinga ki he langa fo’ou ko eni ‘o e mala’eva’inga Halaanó he 2015 mo toe feinga’i ke ukiuki e to’utupú. Na’e fai e kalusefai lahi mo e kakai na’e tokoni ki he motu’á ni, kau lahi ai e me’a fakapa’angá. Pea langa ko e ‘akapulu. Ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he mala’e ko iá he ‘aho ní, mei ‘osi kotoa e ngaahi sipoti ‘o Tonga ní hono fakahoko ai. Tu’u mo e fu’u fale fakamalohisino, fai ai hono ngāue’i mo tu’uaki’i ‘a e mo’uileleí. Fai ai e *zumba* mo e ngaahi me’a ‘oku fengāue’aki pea mo e ngaahi sino ngāue ‘a e Pule’angá.

‘Oku hanga atu e motu’á ni ke fai ai ‘a e ngāue lahi, te u me’angāue lahi’aki ‘a e tau’i ko ē e faito’o konatapú ‘i he ngāue na’e kamata ko e timi ‘akapulu pe. Ko u tui au Sea ‘o hangē pe ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko ha’aku talanoa vouti. Ko ‘eku talanoa he mahu’inga ‘o e sipotí pea ko e pole ia kia kitautolu hangē pe ko e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ‘a e peseti ko eni ‘o e ta’u e to’utupú ‘o a’u ki he ta’u, ‘a eni ke tau ngāue’í. Pea na’á ne ‘ohake e ngaahi hingoa ‘iloa ‘i māmani ‘i he ngaahi sipotí.

‘Oku mau hanga atu ‘osi maau atu ‘emau hanga ‘o teuteu ‘o e fu’u mala’e ka ‘i ai ha faingamālie timi netipolo e TALA te nau lava ‘o me’a ange ki Halaano. ‘Oku mau hanga ‘o pehē, ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ‘a e poupou ‘a e motu’á ni ki he tau’i e faito’o konatapú ko e me’angāue ia. Hili ko iá, ‘a ia ko e ki’i ngāue na’e kamata pe meí he timi ‘akapulu na’e feinga ke fakatahataha’i pea fo’i hohoko ‘o toki sila he ‘osi e ta’u ‘e, meimei ta’u ‘e 10 hono toe fakalele maí.

Ko u tui lahi pe ‘oku mahu’inga kau Fakafofonga ‘a ‘etau nofo mo ‘etau fānaú hotau ngaahi vāhengá. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i aí Sea, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fakahoha’a atú ka ‘oku ‘ikai pe ke u poupou au ki he feitu’u ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ke hiki ‘a e fu’u fōsoá ‘o langa aí mālō ‘aupito.

Māteni Tapueluelu: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11, fēfē ke ki’i malanga ‘a Tongatapu 4, ‘aneafi he’etau fakahokohokó na’e ‘osi mahino pe kiate au pea toki foki atu ki he Feitu’u na

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai faka’ofa’ofa ‘aupito pe ia Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Fai pe ki ho tu’utu’uní

Sea Komiti Kakato: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá, Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō Sea kae fai atu ha ki’i lave nounou pe Sea he takai hono 2 ko eni ‘i he malanga fakalukufuá. Ko e ki’i me’a nounou ‘oku ou tui Hou’eiki ‘oku tau tonu ki he mo’ui ‘a e kakaí.

Pea ko u taki ai ho’omou tokangá ki he kaveinga ko eni fekau’aki pea mo e tupu ‘a e totongi ‘o e koloa pe ko e mamafa ange ‘a e koloa. Ko u tui ‘e Hou’eiki ko e ngaahi feme’a’aki ‘e fakahoko fekau’aki pea mo e ngaahi kongokonga langa ‘o e Patiseti ko eni ‘i he tō ‘a e la’ā ‘e iku pe ia ko e hā e me’a ‘oku tautonu ki he kulo ‘a e kakaí. Pea ko e kaveinga eni ‘oku ou pehē ‘oku tonu ke ki’i tokanga’i ange pea ‘oku ‘i ai ‘a e kole te u fakahoko atu ki he ‘Eiki Pule’angá ‘i he fakamuimānoá ‘Eiki Sea.

Sea ko e kaveinga eni ‘oku ou nofo ‘o fa’a fifili ki ai, ko hono ‘uhinga pe ko hono fakahoko mai ‘oku holo ‘a e tupu ko eni e totongi ‘o e koloá, fakapilitāniá ko e *inflation* pe ko ‘ene holo ‘a e totongi tupu ‘o e koloa meí he ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Mateni Tapueluelu: ... ‘i he Sepitema ko ia ‘o e 2022, peseti ‘e 14 holo pe ia ‘o 3.6 ‘i Fepueli 2024. Pea ko u kole ki he kau matematika ‘i he ‘ekonōmika ke nau tokoni mai mu’a ‘Eiki Sea, ‘o fakamatala’i mai ange ke ‘uhinga mālie ‘a e fo’i holo ko eni ki he motu’á ni mo e kakai ‘o e fonua.

Ko u faka’apa’apa lahi ‘aupito ’aupito Sea, ka ‘oku ‘oku ou fa’a ongo’i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku mei tatele fo’i holo ko eni he puna lofa na’e me’a ko ē ki ai ‘a Tongatapu 1, Sea. ‘Oku mo’oni nai, ‘a e holo ko eni ke tokoni mai ange.

Tau pehē ko e puha moa hufanga he fakatapu na’e \$40 ‘ikai foki to’o foki ka ko hono ‘uhinga ko e tokoni ki he kakai ‘alu’alu pe ‘o \$71 he ‘aho ni. Pea ko e lau ko eni e holo ko eni Hou’eiki, ‘ikai foki ke toe holo ‘a e koloa ko e na’e hiki, puha sipi kakakaka pe ia mei he 100 tupu ‘o 300 tupu, ‘ū meimei koloa kotoa pe.

Pea ko e me’a ko e ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘Eiki Sea, ‘e fu’u faingata’a ia ke tau fakafekiki he ko e ‘api kotoa pe ‘oku nau fai ‘enautolu e fakatau, ‘oku ‘ilo ‘e he kakai ia hikihiki ‘o e totongi koloa. Ko ‘ene patū ko eni mei he 14 peseti ‘e 14 ‘o 3.6 ‘oku holo ai e ngaahi koloa kehē pe ko e ‘uhinga ia ki ha me’a kehe. Ko ‘ene hiki pe ko e ‘a e koloa tu’uma’u ai, kai pe toe holo ia ‘Eiki Sea. Ko e me’a pe ia ‘oku tau fakamatala heni ko e mata’ifika ‘oku holo hifo mei he 14 ki he 3.6.

Kae kehe Sea, ko e fakamālō’ia he ‘oku tulituli he Pule’anga ke langa faka’ikonōmika hangē ko e ngaahi fokotu’utu’u ko eni ko ē ke fakatau atu e ngaahi koloa mo e sevesi kitu’a ‘oku nau ui ko e *privatisation*. Ko e feinga ke langa e ‘ikonōmika kae ‘oua te tau fakafalala taha pe ‘i he Pule’anga. Ui foki hotau sosasieti ko e *MIRAB society* ‘oku tau fakafalala tulou atu Sea, he

faka-Pilitānia, ko e fakafalala pe he *migration, remittance, aid, bureaucracy*. Ngaahi me’a pe ‘oku tau fakafalala ai.

Ko e folau hotau kakai ki muli, laku pa’anga mai mei muli mo e fakafalala pe ki he ngāue faka-Pule’anga pe. ‘A ia ko e feinga ko eni ke langa e ‘ikonōmika ke ‘unu e kakaí ki ai pea ‘oku mahino ‘aupito ia ‘a e feinga langa ‘a e Pule’anga hangē ko ia ko e taumu’a fisifisi mu’a kuo fokotu’u mai ki he Patiseti, ke langa ke tu’uloa e ‘ikonōmika he ‘ikai ke tau fakafalala pe he tokoní pē he tokoní pē.

Na’ina’i Tongatapu 4 ki he Pule’anga ki hano uesia kakai ‘oku fakavia he Patiseti ‘i he fakafo’ou/fakalelei’i tukuhau faka’atā

Ka ‘oku pau ke mo’ui e ‘ekonōmika Sea, pea taimi tatau pe ‘oku ne fakatokanga’i ‘a e hikihiki ‘a e totongi koloa mo e kakai ‘oku faingata’a ‘ia. Pea kuo ne feinga ke fai ha faito’o fakasosiale ‘a eni ia hā he peesi 13 mo e peesi 14, ngaahi tokoni kehekehe.

Tokoni ki he kau vaivai, tokoni ki he kau faingata’a’ia, tokoni ki he akó, ko e ngaahi ‘ū tokoni ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke, Tāpanekale, langa ‘o e fale, ka ‘oku ‘ikai ke ne tuku ke hanga pe ki he langa pe mo e kau pisinisi ka ‘oku ne fakatokanga’i ‘a e ni’ihi ‘oku faingata’a’ia pea ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke li’aki kinautolu ka tau ‘unu fakataha pe.

Sea, ko e me’a ko e ko u tokanga ki ai ‘e Hou’eiki, na’a ‘i ai ha uesia ‘i he feinga langa ko eni ‘a e Pule’anga ‘o toe uesia pe ‘a e ni’ihi ko ‘eni. Kapau ‘e fai ha fa’ahinga ‘oho pe ia ‘i he langa faka’ikonōmika ke tānaki ha pa’anga pea toe iku pe ‘o toe uesia ‘a e kakai ‘oku feinga ko ē ke fakahaofi. Pea ‘oku ou talanoa atu Sea, ‘i he peesi 79, ki he fakafo’ou mo e fakalelei ‘oku fai ‘e he Pule’anga ki he ngaahi tukuhau faka’ataá, pe ko e *exemptions*.

Sea, ‘oku mahino ia ‘oku hā he’enu fakamatala ‘oku ‘i ai e kake ia ki ‘olunga he tānaki pa’anga ‘oku fai he Pule’anga, ko hono ‘uhinga pe ‘oku ne tānaki mai eni ‘a e pa’anga mei he tukuhau na’e totonu pe ia ke hili ki he kakai ka na’a ne faka’atā ko hono ‘uhinga kae tokoni ki he kakai ko ia. Hangē ko ia kuo me’a ki ai e Hou’eiki, ko e ngaahi tukuhau eni ‘i he ngoue, ko e tukuhau ‘i he toutai, ko e tukuhau ‘i he takimamata, ko e *private sector*, ‘a ia na’e fakafuofua pe ia ki ha 43 fetō’aki 43 miliona ki he 70 miliona ki he ta’u ‘oku hā ‘i he’enu fakamatala ‘a e vaha’a ‘o e 2018 ki he 2023 ‘oku fe’unga ia mo e 3 miliona 500000 ...

<007>

Taimi: 1135-1140

Mateni Tapueluelu: ... pa’anga na’e tonu ke nau tānaki ka na’e faka’atā kae tokoni ki he kakai pe ‘uhinga mālie pe ia Sea ‘oku tokoni pe ia.

Ni’ihi ‘o e kau toutai ne mau fengaue’aki ‘i hoku vāhenga ‘oku nau omai, Mateni ko e, ko ‘emau ō ko ē ‘o ‘utu he taimi ko ē na’e ‘omai ‘emau ki’i la’ipepa. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku mau ō ‘utu’oku to’o e tukuhaú, ‘ikai toe ‘omai ha me’a pehē ia he taimi ni. ‘A ia ‘oku, ko e ngāngāue mai ia ‘o e fakafoki ke hili e tukuhau totonú ‘i hono ‘eke pe ‘oku, pe na’e ‘aonga ko ā pe ‘ikai.

Ko e ki’i me’a ko ē ‘oku ou kole ‘e Seá ko e kapau mu’a te u lau atu ‘a e konga ko eni ‘oku ou tokanga ki ai ‘i he peesi 76 kātaki. ‘Oku ne *review* ‘e ia ‘a e ‘ū tukuhau faka’atā ko eni Sea ‘o

kau ai ‘a e, kapau te u lau atu, *Kuo ‘osi fakakakato foki ‘a hono vakai’i ‘o e tu’unga lolotonga ‘o e tukuhau faka’atā ki he sekitoa takimamatā* pea ‘oku hoko atu ai ‘eni, ko e me’a eni ‘oku ou tokanga ki ai Sea, ‘a e ngāué ki he sekitoa ngoué, toutai mo e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá.

Pea ‘oku ou tokanga ki heni Sea ko e ‘uhingá ko e loló ko e konga lahi taha ia ‘a e tokoni ‘oku fai ‘e he Pule’angá ki he kakai ‘o e fonuá. Kapau ‘e review kotoa eni ‘Eiki Sea ‘o kau ai ‘a e loló mo e ‘uhilá. ‘E toe iku uesia pē ‘a e kakai faingata’a’ia ‘oku feinga e Patisetí ke taukapo’i. Kapau ā ‘e review ‘a e ngaahi sekitoa kehé kae ‘oua mu’a te tau ala ki he loló, he ko e tokoni ko ē ki he loló ‘oku to’o ‘a e ngaahi tukuhau ia ‘i he hū mai ‘a e loló. Makehe mei ai tñaki atu e tokoni ‘oku fai ‘e he Pule’angá ki he ngaahi ‘api kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘enau mo’ua ‘uhila kilouati ‘e 150, ‘oku ‘i ai ‘enau tokoni ki ai ‘a ia ko e kakai masivá ia.

Ko e kolé Sea na’a, he ko ‘etau paasi pē eni kau ai e me’a ko ē. Ko ‘etau paasi pē eni ‘oku kau ai ‘a e fakamatala ko ē ko ‘enau fokotu’utu’u ngāue ki he pa’anga hū maí. Te tau hanu ‘amui ‘e talamai, na’e ‘osi fakahū atu e me’a ko eni pea na’a mou tali ko e ‘uhinga ia ‘o e tautapa ‘i he momēniti ko eni. He ko ‘ene hiki pē ‘uhilá ‘o mea’i he Hou’eikí ko e fekitoa ‘uluaki ia ‘i he ngāue faka’ekonōmiká *primary factor*. Ko ‘ene ‘alu pē ‘uhilá hamu kātoa ‘e ia e limu mo e kolukalu ki ‘olunga Sea. ‘E iku ia ki ai he ko e kakai ko iá ‘oku ‘i ai ‘enau ‘uhila. ‘E ‘eke atu ia pe ko e hā e ‘uhinga ‘oku hiki ai te nau talamai ‘enautolu ko e hikí he totongi e ‘uhilá.

Pea ‘oku fai ai ‘a e kolé Sea kapau ‘e fai ha ngāue ki he ‘uhilá pea ‘omi mu’a ki he Fale Aleá ke vakai’i ke tau sio ki he’ene uesia fakalukufua ki he kakaí. Na’a iku pē Sea ‘o toe uesia ai e kakai masiva ‘ango’ango ‘oku ‘uhinga ai ‘a e konga fakasosiale ‘o e Patisetí ke taukapo’i. Ko e kole ia ‘oku ou fai ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Tñaki Pa’angá. Sea ‘oku ou vakai hifo ki he’enau palaní toe fakamamafa’i mai ia ai e *Corporate Plan* ko eni ko ē ‘a e *Revenue* ‘Eiki Sea, te nau hoko atu nautolu e ngāué ki hē.

Kole Tongatapu 4 ‘oua alasi tukuhau ki he loló he ‘e toe mamafa ange ai totongi koloa

Pea ko ‘eku kole pē Sea ‘oku lave’i pe ia he motu’á ni ko e konga eni ia e ngaahi faito’o ‘oku tufa he Pangikē ‘a Māmaní ki he ngaahi fonua kole tokoní, ko ‘enau polokalama eni ia ‘anautolu. Ka ‘oku totonu pē ke mahino ko e fonuá ni ko e fonua tau’atāina ke tau hanga pē mu’a ‘o pule’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku kau tonu kiate kitautolu mo hotau kakai ‘o e fonuá Sea. He ko e tō ko ē ‘a e la’ā ‘oku talanoa e kakaí ia he mamafa ‘a e totongi koloá ‘Eiki Sea pea ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai he ko e ‘alu eni ki he kaha’ú.

‘Oku ‘i ai mo e fakamatala heni ‘Eiki Sea ‘oku nau talamai pē ‘e nautolu ‘oku tu’u ta’epau ‘a e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e loló ki he kaha’ú ko e kē mo e tau ko eni ‘oku fai ‘i *Ukraine* pea mo, mo, ‘i he vā ‘o ‘Isileli pea mo e kau Palesitainé ‘a ia ‘oku hangehangē ‘e ‘unu ia mei he *Gaza Strip* ki he tau Lapanoni mo e *Hezbollah*. ‘A ia ‘oku ngalingali ‘e ‘alu ia ‘o lahi Sea pea ko e kolé ia ke ‘oua mu’a ‘e alasi ‘a e loló ‘i he *review* ko eni ‘oku nau fakahokó. He kapau te nau hili mai e tukuhau ki ai, ‘alu kātoa e totongi koloá mo e sevesi ki ‘olunga Sea. Ko e ki’i malanga nounou ia ‘oku ou ‘oatu Sea pea ko u tui pē Hou’eiki ‘oku tau tonu eni ki he kakai ‘oku tau fakafongá’i pea ‘oku ou kole pē ki he Pule’angá ke nau tokoni mai ‘i he kaveinga ko eni Sea. ‘Omai mu’a ha tali fakafiemālie. Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Lord Nuku: Sea.

Fakamālō mei he Pule’anga ki Tongatapu 4 ‘i he fakaa’u ange hoha’a ki he ‘isiu he mamafa koloa

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he ...

<001>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Sea ‘o e Kōmiti Kakato, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Kole atu ke fai atu pē ha ki’i tali nounou pē ki he fakahoha’a ko eni kuo tuku mai mei he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4. Pea ‘oku ou fakamālō atu Fakafofonga Tongatapu 4 hono ‘ohake ‘a e kaveinga mahu’inga pelepelengesi ko eni, ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i Tonga ni, ka ‘oku hoko ko e kaveinga faka-‘ikonōmika faka-māmani lahi ‘o a’u mai pē ki hotau faka-feitu’u, pea ‘oku afuhia mai ai pē mo e kaveinga ko ia ki Tonga.

‘Io ‘oku fakatokanga’i ‘e he ngaahi, ‘a e kole ko eni ‘oku tuku mai ‘e he Fakafofonga, pea ‘oku hoa mālie pē mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he Pule’anga. Ko e konga ko eni ‘i he ke fakamatala kakato atu ‘a e konga ki he hikihiki ‘a e totongi ‘o e koloa Fakafofonga, ko e, ‘i hono fakalukufua pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e hiki fakata’u ‘i he mahu’inga ‘o e totongi koloa, mo e hiki fakamāhina, ka ‘oku ou pehē mahalo ‘oku faingofua ange pē hono ‘oatu ‘a e, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i lipooti faka-māhina ia ‘a e Potungāue Sitetisitika, ‘oku fakamatala fakaikiiki ai ‘a ‘etau hikihiki totongi koloa he māhina mo e māhina ē. Pea ‘oku mahalo ko hono pē ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na ka ‘oku lava pē ‘o ‘oatu mo e fakamatala ko ia, koe’uhi he ‘oku, ko hono lau ‘ona ‘oku tokoni ‘aupito ki hono fakamahino he māhina kotoa pē ko fē ‘oku lahi.

Ka ko e māhina lahi mai ia he taimi ni ko e meimei ko e hikihiki ia ‘a e totongi ‘oku ‘i he me’akai pē, ‘i he meimei ko ‘etau, ‘oku ou tui ‘e tokoni lahi ‘aupito pea ‘oku lava pē ‘o ‘oatu ‘a e fakamatala ia ko ia mei he Potungāue Sitetisitika, hono tuku mai ‘a e fakamatala.

Ko e lahi taha ‘o e fakamatala ia ko ia ko ‘etau hikihiki ‘a e totongi koloa, he’etau fononga mai ‘o meimei ko e me’a fakalotofonua pē, kae kehe ‘e toki, ‘oku fakahā atu pē ‘e he lipooti mo kau atu ai.

‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e kaveinga ko eni pea ‘oku, na’e ‘i ai pē fakamatala lahi ki ai ‘a Tongatapu 5, pea me’a atu pē ki ai ‘a e kotoa ‘o e kau Mēmipa, meimei ‘a e kau Mēmipa, a’u ki Tongatapu 10, mo ‘Eua 11 mo nautolu ai. Ka ‘oku foki eni ki he kaveinga na’e ‘omai ‘e Tongatapu 5 kimu’a pē ‘oku matauhi ‘e he Pule’angá ‘a e tu’unga ‘o ‘etau fononga faka’ikonōmika. Ko ‘eku tali atu ki ai, ‘io, ‘oku matauhi. Ka ‘oku matauhi ‘aki ‘a e me’a ko eni na’e me’a atu ki ai ‘a Ha’apai 12 pea mo Tongatapu 10 ‘ane, ‘a e ui ki he Tonga kotoa ke kau kotoa mai.

Ko e ui ia ‘oku ke solova ‘aki ‘etau palopalema ‘i he ngoue, palopalema ‘i he toutai, mo e ui mai ‘i he Tō Folofola mei Fale Lahi ke tau tau’i ‘aki ‘a e faito’o konatapu. Ko e tau’i ia ‘o e me’a kātoa ko ia, ‘oku foki pē ia ki he ngaahi vāhenga hotau fa’unga fakasōsiale. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi, kuo ‘osi me’a mai ‘a e kau Fakafofonga he ngaahi me’a ‘oku nau tā kātoa ai nautolu

‘Eiki Sea. Ko e tā kātoá ko e faka-Tonga ia ‘o e fo’ilea fakapālangi ia ‘i he mala’e fefakatau’aki ko e *absolute advantage*, ‘oku faka-Tonga ia ko e tā kātoa.

Sio ka Tongatapu 10, tā kātoa ‘i he meleni hē, ka melemeleni pē ‘a Tongatapu 10 ia, ‘o meleni pē he ta’u ‘e me’a ee, tokoni atu ‘a e Minisitā Ngoue mo e Va’a Fale’i hano fale’i ha founga ke ‘oua pē ‘e toe ‘osi ‘a e meleni ia. Ko Tongatapu 5 ia me’a mai ia ko e kumala, , me’a mai ‘a Ha’apai 13 tā kātoa ia he tukumisi mo e ika mo e me’a.

Ko e toe pē eni ke nau me’a mai mo e ‘u me’a ke tau vahevahe mai ke tau ‘uluaki ‘ahi’ahi’i ‘i Fale ni ka tau tui ki he’enua tā kātoa ē. Tau ō atu ko ē he māketi ‘oku leipolo mai ‘a e kato manioke ia ko e manioke Houma, manioke Ha’akame, mahino ia ko Tongatapu 6 ia tā kātoa he manioke ‘e Sea. Ka uki kuo ‘osi fai ‘e he Pule’angá ia ‘a e ngaahi fakaivia, totongi ‘a e houa palau, ‘oatu mo e ngaahi houa kehekehe ki he kau ngoue, mālō pē hangē ko e me’a ‘a Tongatapu, ‘a ‘Eua 11, mahalo pē na’a ‘oku ‘ikai ke fe’unga. Ka ‘oku lava pē ‘o toe fai ‘a e tokoni, ‘oatu mo e tenga’i ‘akau, totongi ‘a e ngaahi me’a pehē.

Ko e toutai, ‘oatu ‘a e ngaahi vaka ...

<002>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mo e ngaahi me’a pehē. Ko e toe eni ia ‘a e ngāue ko ē ko ē ‘i he ngaahi me’a, hangē pe ko ‘etau nofo he vāhenga mo hotau kaungā’api ke kole ki ai ke heka he vaka ke heka he vaka ‘o me’a atu he toutai. He ko e talanoa ko ē mo e Potungāue Toutai ‘oku si’isi’i e vaká pea ko eni ‘oku fakalahi atu e ‘ū vaka. ‘Oku ‘ikai ke ngata pe foki he kau ō ki tahi, ka ‘oku toe si’isi’i ange ‘enua toutou ō.

‘A ia ‘oku fiema’u ia ke ai ha fo’i fakalotolahi ke nau toutou ō. Na’e ‘i ai foki ‘a e fakaivia na’e ‘omai mo e mounu ‘o ‘oatu. ‘A ia kuo lahi ‘a e ngaahi fakaivia pea kapau ‘oku pehē pe te’eki ke lahi e ivi pea toe ‘ai pe mo ha ki’i fakaivia. Ka ko e uki ko ē ‘i he vāhenga, ‘ofisa kolo, pule fakavahe, Hou’eiki kau faifekau, kau Fakafofonga ‘i he fo’i ‘elia ko ia ke nau ... ni’ihi ko ē ‘a’ahi ngoue fe’auhi ngoue ‘a e vāhenga Tongatapu 1 mo Tongatapu 5, tukukehe kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha...ka ko e kī ko e tā kātoa. Ko fē koā me’a ‘oku tā kātoa ai, sio kia Tongatapu 1 tā kātoa e sipoti Sea.

‘A ia ko e ngaahi me’a ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku lelei te nau lava pe ‘o tau’i ‘a e ngaahi me’a ko eni kau ai ‘a e hikihiki ‘a e totongi ‘o e koloa. He ka lava ‘e lava pe ‘o *last* e ngoue, to’ulu mo e to’ukai ke fakatatau ki he lau ko ē ‘a e Himi. Ko e kelekele mahu ē pea ka hala ia tau koloa ena ‘oku ma’u mei ‘oseni ‘Eiki Sea. Ka ko e ngaahi me’a ko ia ka lava ne malava pe ke tokoni ki he hikihiki ko eni e totongi koloa, taimi tatau ma’u e ngāue ‘a e kau ngāue.

Ko e fakaivia ko eni ‘oku ‘oatu he Patiseti ‘oku ‘i ai ‘a e 3 miliona ia ai ki he ngoue. Tokoni ia ke langa e ngaahi me’a ke tokoni he fafanga kau ai mo e ngaahi me’a lahi fakaivia e kau tō hina, ‘a e kau tō vanila mei Vava’u. Tā kātoa ‘a Vava’u ia he vanila, tā kātoa he fainā, tā kātoa he kavá māhanga mo ‘Eua ‘ai pe na’a ke tu’u ‘o fakatonotonu. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi feitu’u ia pea ko e me’a ia ‘oku fai ko ē hono fakaivia, tau ‘amanaki ko e 3 miliona he ta’u ni tākaki mai mo e 3 miliona he ta’u kaha’u ke ne hanga ‘o langalanga hake ‘a e ngaahi me’a ko ia ke fakaivia.

Ko e toutai. Na'e fai e talanoa ko ē mo e Kosilio Toutai mo e ni'ihi 'o nautolu. Na'e 'eke kia nautolu pe 'e fakalahi e vaka. Pea nau pehē 'oku lahi pe ko e toe eni ke heka he toutai 'o ō. Ko 'enau kole ki he Pule'anga fēfē ke ai ha fale ngaahi ika koe'uhī te ne hanga 'o tohoaki'i ki he kau toutai ke nau toutai pea foki mai ki ha fale ke ngaahi ai e ika. Lava ai e ngaahi ika 'e ni'ihi, ngaahi ia 'o 'ave ki tu'apule'anga, lava ai e ngaahi me'a 'o 'omai pe ika ke fai'aki 'a e ma'u me'atokoni fakalotofonua, tokoni ia ki hono holoki hifo 'a e totongi 'o e ika. Ka ko e fungani 'o e me'a ko ia ma'u ai e ngāue 'a hou'eiki fafine, to'utupu pea tau toki tupulaki ai pē 'etau 'unu. A'u ki ha taimi 'oku 'ai ha'atau fale ngaahi kapaika ka 'oku tau 'unu'unu pe 'i he ngaahi tafa'aki ko ia.

'A ia ko e ngaahi talatalanoa 'oku fai mo e kau toutai, pea 'oku tau 'amanaki ka tu'u 'a e fale ngaahi ika, lava ai pe 'a Ha'apai 13 ha'u 'o fua mai 'ene ika ai 'oua 'e toe ha'u ia 'o toe fakamāketi holo heni kae 'uluaki langa ha māketi ia 'a Ha'apai 'uhī ke 'ai ha me'a ke fakatau ai me'a ko eni. Pea ko e ngaahi me'a ia Sea, ko e ngaahi fokotu'utu'u ia 'oku hā atu he Fakamatala Patiseti tokoni ki he ma'u'anga ngāue, tokoni ki he langa faka'ekonōmika, tokoni ke holoki hifo 'a e tu'unga totonu totongi koloa ka ko e me'a tēpū ke mea'i he vāhenga ko fē me'a 'oku tā kātoa ai Sea mālō.

Kole Tongatapu 4 ke tuku mai Va'a *Competent Authority* Pule'anga lisi ngaahi koloa 'oku nau pule'i

Mateni Tapueluelu: Sea, 'ai pe ke u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he laumālie lelei kae fakatokanga'i mo fanongoa 'a e kole 'oku fai atu Sea. Ko e faka'osí pe 'oku mahino pe ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e sino ngāue 'oku ne toe tokanga'i 'a e ngaahi koloa 'e ni'ihi mei hono hikihiki ma'u mafai ko eni ki he totongi 'o e koloá pe ko e *Competent Authority*, mahalo 'oku mēmipa ai 'a 5 Sea. Ko u kole pe 'a'aku ia pe 'e laumālie lelei 'a e Pule'angá 'e lava nai ke mau ma'u ha ki'i tatau e lisi 'o e ngaahi koloa ko iá, he 'oku 'i ai e tui Sea 'oku 'i ai e ngaahi koloa 'oku tautonu ki he mo'ui faka'aho e ngaahi fāmili 'oku totonu pe ke ki'i tokanga'i 'a 'ene fu'u hikihiki pehē. Ka tuku ange ki he *market forces* ke ne pule'i 'e 'alu pe ia Sea pea 'oku 'ikai ke ...

<003>

Taimi: 1150-1155

Māteni Tapueluelu : ... kehekehe mahu'inga e falekoloa ko ē pepa tonu pē foki ia he ko e ngaahi ivi fakamāketi ia 'oku tukuange pē ia ke lele pehē, ka ko e taimi faingata'a pehé ni totonu pē ke ki'i pukepuke mai 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tupu totonu 'a e ngaahi koloa 'oku tau tonu ki he ngaahi fāmili. Ko e kole pē ia 'Eiki Minisitā, kapau te mou laumālie lelei na'a ma'u 'emau ki'i lisi 'i he me'a ko ia ka mau tokoni atu ai. Ko e 'uhinga ko e lahi pē 'a e lāunga 'a e kakai fekau'aki mo e hikihiki 'o e totongi koloa. Mo e fakamālō atu he ngāue 'a e *Competent Authority*. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti. Te mau hanga 'o fakakakato mai 'a e lisi ko ia, hangē pē na'a ku lave ki ai kimu'a atu, ko e *Competent Authority* Pule Fe'unga 'oku kau ki ai mo Tongatapu 5, ke mau fakakakato mai 'a e lisi ko ia ki he kau Fakafofonga. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Fakamālō atu Sea pea 'oku ou fakamālō atu he ma'u faingamālie. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Ki'i fakamolemole tuku mai ki he tēpile 'a e Hou'eiki ke nau ki'i malanga ē. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai Fika 2 Hou'eiki Nōpele, pea hoko mai e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Fakamalanga Nōpele fika 2 Ha'apai 'i he Patiseti

Lord Fakafanua : Tapu ki he Feitu'ú na Sea e Kōmiti Kakato, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti. 'Uluaki pē tomu'a fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo 'ene kau ngāue, 'i he ngāue mahu'inga kuo nau fakakakato he ta'u ni, ko hono fa'u mai 'a e patiseti 'a e Pule'angá. Pea 'oku tau fiefia kotoa koe'uhi ko hono 'omai ko ē patiseti ko e 'osi eni 'a e ngaahi ta'u lahi 'a 'ene fe'amokaki ka ko eni 'oku 'omai 'oku palanisi. Neongo iá 'oku tau fakatokanga'i pē ko e 'uhinga 'ene palanisi 'oku 'i ai e ngaahi ma'u'anga ivi 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá ko hono tānaki mai mei he ivi 'a e fonuá ki he kaha'u. Pea fakatokanga'i pē ko e ngaahi fe'unu'aki fakafika pē ia. Ka 'i hono aofangatukú, 'oku fai e fiefia koe'uhi ko e lava ke kakato mo palanisi 'etau Patiseti he ta'u fakapa'anga fo'ou ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki.

Sea, ko 'eku fakamalanga ko eni he pongipongi ni 'oku tefito pē ia 'i he fakalūkufua ko eni 'a e *Statement* ko eni kuo 'omai ko eni Fakamatala Patiseti. Ka te u feinga pē ke u fakaofiofi mai ki he me'afua 'e 2 Sea. 'Uluaki, fakafehoanaki pea mo e ngaahi pole ko eni 'oku fakahā mai he Patiseti he kamata'angá 'a ia hangē pē ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá fekau'aki pea mo e peesi ki he Talamu'aki peesi fika 3 pea mo e 4. 'Oku hā ai ko e taumu'a ko ia e Patiseti mo e taumu'a ngāue 'a e Pule'angá "ke langa 'a e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki e tupulaki faka'ekonōmika." 'A ia ko e me'afua ko ia te u 'ave ki ai Sea, fakatātā pē. Ko e Pule'angá pea mo 'ene ivi ngāué, ko e fo'i palanite mahu'inga ia Sea ka 'oku ai mo e palanite 'e taha 'oku na hoa ngāue pea 'oku tonu ke na ngāue vāofi 'aupito, ko e *economy* pē ko e kau ngāue ko eni 'i he sekitā taautaha 'i he fonua ni Sea.

'A ia ko e ngāue ko eni 'a e kakai 'oku nau foaki 'enau taimi 'o ma'u ai 'enau vāhenga, pea 'oku foaki 'enau taimi mo 'enau talēniti 'oku ma'u ai 'enau fakatupu 'enau pa'anga mei he ngaahi pisinisi ko ia 'oku fakalele. Ka ko e ngaahi ivi ko iá 'oku tukuhau'i 'a e ngāue ko ia. Ko e ngāue 'a e tokotaha kotoa pē 'i Tonga ni 'oku tukuhau'i. Pea ko e tukuhau ko ia ko e me'a ivi ia 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá ke fa'u 'aki 'ene Patiseti. 'O 'ikai ngata pē ai ka 'oku toe tānaki 'e he Pule'anga e pa'anga 'oku ne ma'u mei he'ene ngaahi pisinisi, pea pehē foki ki he ngaahi *fees* 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o hilifaki ki he kakai e fonuá koe'uhi ko e ngaahi sēvesi 'oku fakahoko 'e he Pule'angá 'o tānaki mai ki he Pule'anga Tonga.

Fakamālō'ia Nopele fika 2 Ha'apai tokoni ngaahi Pule'anga mulí ki he Pule'angá

'Oku tau fakamālō ki he 'u Pule'anga mulí ko 'enau tokoni'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá koe'uhi pē ko e taumu'a ki he lelei taha 'a e fonua ko hono fakaivia'i 'a e ngaahi kupu ngāue 'a e Pule'anga. 'I he 'ene pehē ko 'eku tokanga ko ia ki he fo'i palanite ko ia 'a e kakai, 'a ia ko e fatongia 'o e Pule'angá ke ne hanga 'o fakaivia'i. 'Oku 'i ai e ngaahi *forces* pē ko e ngaahi ivi 'oku ne hanga 'o tukuhifo pē lomi'i hifo 'a e ngāue 'a e kakai e fonuá. 'O kau ai 'a e ngaahi ola ko eni 'o tupu hake ai 'a e totongi koloa. 'Oku makatu'unga ia 'i he vaivai 'a e pa'anga Tonga pē ko e *currency* ko eni e pa'anga, ko 'ene vaivai pē ko ē 'etau pa'anga ...

Taimi: 1155-1200

Lord Fakafanua: ... ‘oku si’isi’i ‘etau ivi ke tau fakatau ‘aki e koloa ko ē ‘oku ‘omai mei tu’apule’anga. Pea ‘i he taimi tatau ko e ‘uhinga ‘oku tupu ai e totongi e koloa ko e *import* pē ko e koloa ko ē ‘oku tau ‘omai ko ē mei tu’apule’angá ‘oku lahi ange ia he koloa ko ē ‘oku tuku atu ko ē mei Tonga ni ke *export* atu mei Tonga ni. ‘O ‘i ai leva e me’a ko e *trade deficit* ‘o tau mo’ua tautolu ki tu’apule’anga ‘o ne toe hanga ‘e ia ‘o teke’i hake ‘a e totongi ko eni ‘a e koloa ‘i loto fonua ni. ‘A ia ‘oku ui he fakapālangi ko e *imported inflation* ‘o makatu’unga pē he’etau fakafalala ki he ngaahi koloa muli ‘o kau ai ‘a e ivi ko eni ‘oku ma’u mei ai ‘etau ‘uhila.

Ko e lolo ko e lahi taha ia ‘a e ko e koloa lahi taha ia ‘oku ne hanga ‘o fakatupu ‘a e totongi ‘a e hiki hake ‘a e totongi koloa. ‘O mahu’inga leva ‘a e ngaahi palani tukupā ‘aki he fonua ke tau feliliu, ke tau liliu mei he ma’u’anga ivi ko eni e loló ki he ma’u’anga ivi fakafo’ou pē ko e *renewable energy* ke, ke ne hanga ‘o fakasi’isi’i ‘a e ‘a e fu’u ivi lahi ko eni ‘oku hanga ‘e he *imported inflation* pē ko e hiki ko eni ‘a e totongi koloa ke fakasi’isi’i kae lava ke, ke makape hake ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko fakalotofonua.

Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai he ‘oku ‘osi me’a mai pē he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e founa ke tau tau’i ‘aki e *inefficiency* ‘i he’etau *economy* pē ko ‘etau fefakatau’aki pē ko e ngaahi matavaivai ko ē he’etau *economy* ko e ko e kole ki he kakai ‘o e fonua ke nau tā kātoa ha fo’i tafa’aki. ‘O ne fakatātā mai e tō meleni mei Tongatapu 10 ka tā kātoa ia ai ne ma’u ‘e ia e *absolute advantage* ‘i he lea fakapālangi. ‘E malava ia ke tau hanga ‘o ‘o toe teke’i atu ‘a e ‘a e tupu ko eni e totongi koloá koe’uhí ‘oku toe langa hake e mahu’inga ‘a e pa’anga pea mo e ngāue ko eni ‘i Tonga ni.

‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku ne hanga ‘o ‘o tataki ‘a e ngāue ko eni Sea ko e fu’u ivi ko eni ‘oku fa’ufa’u mai mei he Pule’anga ‘aki e pa’anga ‘oku nau tñanaki. ‘A ia ‘oku mahu’inga leva ke tau fakatokanga’i ‘a hono vahevahe ko eni e pa’anga ko ia pea mo hono *allocate* pē ko hono fokotu’utu’u pē ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko eni e Pule’anga ke ne faka’ai’ai ‘a e ngāue e kakai Tongá takitaha. Ko e lelei ko eni e kakai Tonga ko ‘ene lelei ange ia mo lahi ange e pa’anga mo e ivi ‘e ma’u hono tñanaki ‘e he Pule’anga. Ko e lahi ange e ngāue e kakai Tonga ko e lahi ange ia e pa’anga tukuhau ‘e tñanaki he Pule’anga. ‘O kapau te tau hanga ‘o fakasisina pē fakasi’isi’i pē faka’atungia’i ‘a e ngāue ‘a e kakaí, ko e Pule’anga pē ‘e taha te ne ‘uluaki ongo’i ‘a e holo ‘ene pa’anga tukuhaú. ‘A ia ‘oku ‘i he lelei ‘a e Pule’anga ke sai mo tupulaki ‘a e ngāue ‘a e kakai ‘o e fonuá.

‘I ai ngaahi ‘esitimeti ‘osi loka’i ‘ikai lava ke alasi he Patiseti

‘I he ‘ene pehē Sea ko u ko ‘eku vakai ko eni ki he palani ko ē ‘esitimeti ‘oku lahi mo lelei e ngaahi ngāue kotoa mei he ngaahi *GPA* pē ko e ngaahi poutuliki ‘oku fokotu’u mai ‘e 9 ‘a e ‘i he palani ngāue ko eni ‘oku lelei kātoa Sea ka ko hono fakahokohoko ko eni e ngāué ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘oku ola lelei ange ‘i he toenga e ‘ū ngāue. He ‘ikai ke, ‘e ‘ikai ke 100 kātoa pē Sea. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘oku mahu’inga ange ‘i he ngaahi ngāue kehe. Pea fakatatau ki he Lao pea mo e Konisitūtone ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ia ‘oku ‘osi loka’i mo e ngaahi patiseti ‘oku ‘osi loka’i ‘oku ‘ikai ke lava tautolu ia toe ‘o ngaahi ‘o toe alasi.

Fakatātā ki he Lao ko eni ki hono Tñanaki ‘a e *Sport’s Levy* ko e lao ko ia Sea ‘oku ‘osi tuhu’i mai pē ia ‘e he lao kuo tali ‘e he Fale ni, lau tu’o tolu pea fakamo’oni huafa ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio

kuo pau ke ‘ave e pa’anga ia ko ia ki he langa fakalalakaka ‘a e sipoti. Ko e 12 miliona ko eni ‘o kapau ‘e toki fakatonutonu mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e tātaki mei he *levy* ke ‘ave ki he sipoti pea ko e sipoti kuo ‘osi loka’i ia he Lao ko ia.

Tokanga Nopele fika 2 Ha’apai ki he vahevahe ivi e fonua

‘A ia ko e anga ko ē ‘etau fakapalanisi ko eni hono vahevahe ‘a e pa’anga ko eni e Pule’angá ‘ikai ke toe ‘i ai ha’atau lau tautolu ki ai pē ‘oku \$12 miliona pē 100 miliona, ‘oku talamai he Lao ‘ave ki he sipoti. Ko hono vahevahe ko ē toenga ko ē ivi Sea ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga. Ko e *recurrent budget* pa’anga pē ‘oku tātaki fakalotofonua. Ko e *development budget* ko e pa’anga ia ‘oku alea ‘etau ...

<005>

Taimi: 1200 – 1205

‘Eiki Sea: ... Pule’angá mo e ngaahi Pule’anga ‘i tu’apule’angá fakataha mo e ngaahi kupu fakapule’angá hangē ko e *ADB*, ko e Pangikē ‘o Māmaní. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ngāue ia ‘a e ‘ū *MDA* pe ko e ‘ū *ministries*, ‘ū potungāué fakafehoanaki mo ‘enau palaní ke tokoni’i fakapa’anga nautolu ia mei he ‘ū kautaha tu’apule’angá. Pea ‘oku ‘i ai ‘enau hoha’a koe’uhí na’e fai e alea pehē ‘a e Pule’angá ke tokoni’i mo fakaivia’i e ngāue ‘a e Lulutaí.

Faka’amu Nopele fika 2 Ha’apai ke lahi ange hono fakaivia kakai he Patiseti ‘i he Pule’angá he kaha’u

Ko e me’a ia ‘a e Pule’angá Sea, ke nau fuatautau e feitu’u ke nau kole tokoni ke fakaivia’i ‘i he ngāue ‘a e Pule’angá. Pea fakatatau ki he lelei fakalukufua ko eni ki he kakai ‘o e fonuá ‘i he fo’i palanite ko ē e kakaí ‘oku nau fakafalala ki he Pule’angá. ‘Oku ‘i ai ‘eku misi mo ‘eku faka’amu Sea ‘i he kaha’ú ‘e lahi ange ‘a e ivi ‘o e ki’i palanite ko iá ‘i he palanite ko ē ‘o e Pule’angá. ‘E toki hū mai pe Pule’angá ‘o pou pou mo tātaki pea mo fakatonutonu ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku tonu ke tuku pe ia ki he Pule’angá ke ne fakakaveinga’i’aki, ‘o hangē ko e ‘uhilá, ko e vaí, ko e sēvesi ki he falemahakí, ko e polisí, ko e malu e fonuá. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke ‘ave ki he *private sector* pe ko e fakafo’ituituí.

Ko e ngaahi me’a ko iá ko e me’a ia ha Pule’anga ke ne hanga ‘o tataki. Pea ‘uhinga lelei leva e ngaahi tukuhau ko eni ‘oku hilifaki ‘i he kakai ngāue ko eni e fonuá mo e ngaahi pisinisí. Ke nau tokanga pe nautolu ki hono langa ‘a e fonuá kae tuku e toenga e ngaahi sēvesi ko ē ki he ni’ihi ko eni ‘oku ivi, ‘oku ‘ikai ke a’u ‘enau ivi ke toki tātaki mai pē pea mo hapo’i ‘e he Pule’angá ke ‘oua ‘e tō kelekele ha taha Sea. ‘O hangē ko e fiema’u ko eni mei he kautaha ko eni *UN*, ke ‘oua ‘e ma’u ha *poverty* ‘i Tongá ni Sea.

Ngaahi me’afua tui Nopele fika 2 Ha’apai ke fuatautau ‘aki pe ‘oku pou pou’i Patiseti Pule’anga langa fonua

Pea ‘i he ‘ene pehē leva ‘oku mahu’inga ke ho’ata mai kitu’a he patiseti ko eni ‘a e Pule’angá ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘o makatu’unga he fo’i me’a ‘e 3 koení Sea. ‘Uluakí ko e malu e fonuá, ‘o ‘ikai ngata pe he’etau fonuá, kau’āfonuá ka ko e kakaí. Koe’uhí ‘oku fakamalanga

‘a e patiseti ko ení ki he *people centric* pe ko e mu’omu’a ‘a e kakai ‘o e fonuá. ‘I he ‘ene pehē ‘uluakí ko e pa’anga ko ē ‘oku fakamolé ‘oku fiema’u ia ke malu e fonuá. Uá, ‘oku fiema’u ke ne poupou’i e langa fonuá.

Kapau te tau ‘ave e me’afua ko ení ki he Patisetí ‘okú ne poupou’i ‘a e langa fonuá pe ‘ikai. ‘Oku fe’auhi e Pule’angá mo e kakai ‘i hono langa e fonuá pe ‘oku poupou e Pule’angá ki he langa fonua ‘oku fakahoko ‘e he kakai ‘o e fonuá. Tolú Sea, ke fai ha tokamu’a ki he kaha’ú, mahu’inga ai e akó. Ko e teuteu’i e kakai e fonua ‘o e ‘aho ní ki ‘apongipongi. Ke ‘i ai ha kakai ‘oku nau talēniti ke nau ngāue’i e fonuá ma’a Tupou mo Ha’a Moheofo.

Taukave Nopele fika 2 Ha’apai mahu’inga mateuteu fonuá ki he ngaahi pole fo’ou uesia ‘a Tongá

Ko e tokamu’a ko ē ki he kaha’ú Sea ‘oku toe mahu’inga ange he ‘ahó koe’uhi ko e kuongá ni ‘oku ‘i ai e me’a ko e feliuliuaki e ‘ea. Ko e feliuliuaki e ‘eá ‘oku ‘i ai ‘ene makatu’unga he ‘atākaí. Hiki tō e mahu’inga e loló ‘o ne hanga ‘o uesia’i e tupu ‘a e mahu’inga ‘o e koloa. Feliuliuaki e ‘eá, uesia ai ‘a e ‘ātakai ‘o Ha’apai, fiema’u ke langa ‘emau ‘ā ke malu ‘a e ‘api mo e ngaahi pisinisi mo e fakamole mo e ivi mo e kakava ‘a e kāinga ‘i Ha’apai.

Ko e afā, ko e mofuike, ko e sunami, Sea ko ‘etau tokanga ki he kaha’ú ke tau langa ha fonua ‘e lava ‘o tu’uloa mo matu’uaki e ngaahi fili fo’ou ko ení ‘oku tō ‘i he fonuá ni. Hangē ko e fiema’u ke fakaivii’i e falemahakí, ke ‘i ai ha kau toketā. Kae toe maliu mai ha *pandemic*, ‘oku tau ‘osi mateuteu. Ko e ‘uhinga ia e tokamu’a ki he kaha’ú, ‘o ‘ikai ngata pe hono ako’i ‘etau fānaú kae teuteu’i ‘a e ngaahi sēvesi e Pule’angá ke nau lava ‘o hapo e ngaahi peaukula ko ení he kaha’ú. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku tau ‘ilo mo fakapapau’i he ‘ahó ni ‘e hoko ‘i he kaha’ú.

‘Uluakí, ko e fili mo e lahi ko ení ‘a e tō ko ení e hake hake e peaukula ko ení ko e faito’o konatapu. Movete ai e sōsaieti, holo ai e ivi ngāue e fonuá ...

<006>

Taimi: 1205-1210

Lord Fakafanua: ... ‘o ‘ikai ngata pe he faito’o konatapu Sea, ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a fakamolale ‘oku kamata ke ‘asi hake he fonuá ni. Ko e lahi e vete mali, veteki ai ‘a e falala’anga pea mo e ma’uma’u luta ‘o ‘etau sosaieti, fakafānili, fakakolo, fakasiasi, faka-vāhenga, fakafonua. Ngaahi me’a ia ke tau tokanga ke malu’i Sea, ‘i he taimi ‘oku tau langa ai ha Patiseti ko e tokamu’a ki he kaha’u e fonua.

Sea, ko u fie ‘ave pe tataki koe’uhi ko e ngaahi me’a ko ení ko u fakamatala ki ai ‘oku ou feinga ke u fakafehohoanaki mai ki he Fakamatala Patiseti ko ení ‘i hono lau fakalukufua.

Tokanga ke fakaivia Lao Ngaahi Ngāue Langa

‘I he peesi 21 Sea, peesi 21 ‘oku fekau’aki pea mo e fakaivia ‘a e tauhi ki he Lao ‘o e ngaahi Ngāue Langa. Sea, faka’ofo’ofa ‘aupito, ‘a e fokotu’utu’u ngāue e Pule’anga ke nau langa e ngaahi holo, ngaahi fale ‘e 17, ko e *Building Code*, ko e ngāue ki he langa e ngaahi ‘apiako, faka’ofo’ofa pe ia Sea. Ka ko fe ngāue heni ke fakaivia’i ‘a e *Building Code* he fonuá ni.

‘A e tu’unga malu ‘a e langa ‘i he fonuá ni. Ko u fakatokanga’i ko e kongā ko ‘e ‘i he Patiseti, ‘i he ‘Eiki Minisitā Langa Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘oku ‘ikai ke ai ha fu’u liliu ai. Ke tau fakāivia’i e kupu ngāue ko eni Sea, ko ‘ene tō mai pe ha afā mole atu ha fale ‘e fiha, 200, 300, ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ia Sea. He ko e me’a kapau tau *build* pe ‘oku tau langa e ngaahi fale fo’ou ko ē ‘oku langa, fakatatau ki he tu’utu’uni ko eni e Lao ‘e ‘ikai ke toe holo ha fale.

Ko e hā e ‘uhinga ‘oku kei uestia ai ‘a e ngaahi ‘api e kakai hili ko iá ko e ngaahi ‘api ko ia kapau na’e langa fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni Lao ko eni e *Building Code* ‘e ma’u pe ‘a e *standard* pe ko e fiema’u ko eni ki he *category* 4, pe ko e 5 ‘o ne lava pe ‘o tu’uloa kae ‘oua ‘e toe hela e Pule’anga hono toe langa fo’ou e ngaahi fale ko e ‘oku holo Sea.

Ko e anga ko e ‘etau ha’u ko eni ‘osi e *Gita*, ‘osi atu e *Harold*, ‘osi atu e fiha, ‘oku kei fai pe e langa fo’ou ia. ‘Oku tau toe hilifaki ‘a e tukuhau ki he Pule’anga pea mo e kakai ‘o makatu’unga he ‘ikai ke ma’u ‘a e fiema’u ko e na’e tu’utu’uni he ‘e Lao, ke langa ho ‘api pea malu mei ha afā, Sea. Mahino pe masiva ia e fonuá ni, mahino e ngaahi *shortcut* pe ko e fiema’u vivili ke ‘i ai ha ‘ato pea ko u tui ko e fatongia e Pule’anga ke tokoni’i e tafa’aki ko ia tatau ai pe pe ‘oku nounou ‘a e ivi e tokotaha taau taha ka ‘oku fiema’u ke ma’u ‘a e malū ke ‘oua ‘e mole ha ivi mo ha kakai koe’uhi ko e ha’u ko eni ‘a natula ‘o hilifaki mai ‘a ‘ene fili ki he ngaahi fale ko eni ‘oku ‘ikai ke nau ma’u *Building Code* Sea.

‘A ia ‘oku fai e pou pou ki he ngaahi langa ngāue ko eni Sea, ka ‘oku fiema’u ke tau tokoni’i ke mahino ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga standard. Ta’u eni ‘e fiha ‘etau talanoa ki he me’a ko ia Sea, ne ai ‘eku faka’amu ‘e fakakau eni ‘i he Patiseti ko eni pe ‘omai pe ha tukupā Sea, te nau fakahoko e ngāue ko eni ki he kaha’u.

Ko e feliuliuaki ‘a e ‘ea ‘i he peesi tatau pe Sea, faka’ofo’ofa e ngaahi ngāue ko eni ‘oku hoko ka ko u pou pou atu ki he langa ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘e Ha’apai 12. ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonu, Lalahi, ko u kole atu ke hoko atu pe ho’o ‘omai ‘a e Potungāue koe’uhi ko e tokanga ki he kāinga ko eni ‘i Ha’apai. ‘A ia ‘oku nau tofanga mo e ngaahi faingata’a ko eni, ‘a ha’uha’u e tahi pea mo e hiki tō ko eni ‘a e ma’olunga ko eni e tahi.

Vikia ngāue Pule’anga fokotu’u me’a fakaongo fakatokanga fakatu’utamaki he fonua

Sea, ko e me’a lelei ‘oku fakahoko he Pule’anga hono fakahū e ngaahi *seismic equipment* ‘i Niuafu’ou ...

<007>

Taimi: 1210-1215

Lord Fakafanua: ... Ko e taha ‘a e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ke fakahoko he fonuá ni koe’uhi ko e feliuliuaki e ‘eá ko e *early warning system* pe ko e me’a fakaongo ko ē ‘oku ne hanga ‘o fakatokanga mai ha fakatu’utamaki ‘e hoko ki he fonuá ni. Ko e \$1 ‘oku tau fakahoko ki he me’a ko iá ‘oku ma’u mei ai, fakafoki mai e pa’anga ‘e 73. Ko ‘ene lahi pehē pē faikehekehe e pa’anga ‘oku te fakahū pe ‘inivesi ‘i ha me’a mo e lelei ko ē ‘oku ma’u mei aí kuo pau ke fakahoko ia Sea. Pea ko u fiefia ko e ‘uhingá ‘oku hanga ‘e he Pule’angá ‘o fakahoko e ngāue ko iá ‘i Niuatoputapu ‘i Niuafu’ou ‘a e *seismic equipment* ka hoko ha mofuike, ‘e mahino ki he kāinga e fonuá ke nau kumi ha feitu’u ‘oku ma’olunga.

Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakalelei'i ngaahi ngāue 'oku vahe ki ai 61 miliona ke tau'i faito'o konatapu

Sea ko e peesi fika 26 ko eni e 'Esitimetí 'oku tokanga ia ki he *NAPID* pe ko e *National Action Plan* 'ikai ke ma'u 'ene faka-Tongá ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu. Sea ko hono tau'i e faito'o konatapu 'oku konga tolu. Fakasi'isi'i e ma'u'anga faito'o konatapu, fakasi'isi'i e fiema'u e faito'o konatapu pea mo fakasi'isi'i e nunu'a kovi 'a e faito'o konatapu. Fiefia heni ko eni ia 'oku fokotu'u mai he Pule'angá ko e 61.3 miliona 'oku nau vahe ki he ngāue ko eni fakatatau ki he *NAPID* 'a ia ko e *National Action Plan* ki hono Fakafepaki'i e Faito'o Konatapu.

Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai Sea. 'Oku vaivai e Pule'angá ki he *criminal* pe ko e *crime prevention*, 'a ia fakatātā 'aki eni Sea. Fakasi'isi'i ko ē ma'u'anga faito'o konatapu ko e fatongia ia e Polisi mo e Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió, ko e Kasitomú, ko e Tafa'aki Fakalaó, Pilisoné. Ko nautolu 'oku nau hanga 'o fakasi'isi'i pe ko hono *reduce* e *supply* ko eni e faito'o konatapu. Faingofua! Ka 'i he tafa'aki ko eni ki hono fakasi'isi'i e fiema'ú pe ko e *demand*, ni'ihi ko eni 'oku nau *addict* ki he faito'o konatapu Sea, vaivai pe 'i ai ha fa'ahinga palani ngāue ia ke fakahoko ki ai 'o fakatātā 'aki pē eni Sea.

Ko e fakasi'isi'i ko ē nunu'a kovi pe ko e *harm reduction* 'a ia 'oku tonu ke mahino 'oku fai e ngāue pea mo e *rehabilitation* hono fakalelei'i 'atamai, ko hono fakasi'isi'i ko ē e *addict* ko eni e kakaí. Mei he 61 miliona ko eni 'oku 'ikai ke tau sio tautolu 'oku 'i ai ha \$1 'oku 'ave ki ai. Mei he Tafa'aki Fakalelei 'Atamai 'oku 'ikai ke tau sio tautolu 'oku 'i ai ha pa'anga 'oku 'ave ki ai. Ko e vaivai'anga ia e palani ko eni Sea. Faka'ofu'ofa e fokotu'utu'ú ka 'oku 'ikai ke fakakakano'aki ha pa'anga mei he Patisetí 'i he fa'u ko eni.

Kapau te mou me'a hifo ki he fakasi'isi'i nunu'a kovi Sea pe ko e *harm reduction* 'oku fokotu'u heni ko e *forensic equipment* ki he *fingerprint*, ko e me'a ko ē 'oku ne hanga, pauta ko ē 'oku ne tala ko ē 'a e, ko e hā ko ā, peesi 5 pe ko e, ko e me'a fakafakatotolo ia Sea. Kau ki ai pea mo e me'alele. Ko e hā e kākunga e me'angāue ko iá pea mo e fakasi'isi'i e nunu'a kovi? Hala Sea.

Holoki e uesiatamakí. Sea 'oku ou fokotu'u atu, fakalelei'i e me'a ko eni he 'oku mahu'inga, kau eni he tō folofola 'Ene 'Afió 'a e tokanga ki hono fakasi'isi'i 'a e faito'o konatapu he fonuá ni. Pea ko ia 'oku fai e tokanga Sea ke tataki e tokanga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ki he fakasi'isi'i ko eni e nunu'a kovi pe ko e uesiatamakí 'a e faito'o konatapu ke tau toe ki'i fakakaukau lelei angé ko fē 'a e tafa'aki 'oku tau fakai'ia'i he me'a ko eni mei he pa'anga 'e 61 miliona ko eni 'oku 'omaí.

Tokanga ki ha naunau malu'i ma'a e kau ngaue he Kiliniki Fakalelei 'Atamai 'i Hu'atolitoli

Sea 'oku ou 'ohake pē me'a ko eni he 'oku 'ikai ko hano 'uluaki 'ohake 'eni. 'Oku toutou fakamanatu mei he toketā ko eni he, 'i he Va'a ko eni Fakalelei 'Atamai ke fai ha ngāue ki heni. Pea na'e toki mole eni 'a e tokotaha koe'uhí ko e vaivai 'a e ngāue he tafa'aki ko eni. Na'a tau faka'ilonga'i 'aneafi 'a e neesi kuo tōtau koe'uhí ko e vaivai 'a e Tafa'aki ki he *PPE* ko e *personal protection equipment*, 'oku 'ikai ngata pē 'i he Kovití. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tui he kau ngāué mo e kau selá ko e leta 'oku fa'o ai 'enau *baton*, 'oku 'i ai mo 'enau *spray*, 'oku 'i ai mo 'enau me'a fakasoki. ...

Taimi: 1215-1220

Lord Fakafanua: ... ke malu'i 'aki kinautolu mei he kakai 'oku 'ikai ke nau toe lava nautolu 'o pule'i 'enau fakakaukau mo 'enau ivi mo e me'a. Sea ko e ngaahi talanoa ko ē 'oku ha'u ko ē mei Tolitolí, 'oku faka'ofa, koe'uhí ko 'etau mahu'inga'ia hono 'ave 'a e kakai kuo nau maumau'i 'a e Lao ki Tolitolí, 'oku tokolahi ange 'a e kakai 'i Tolitolí 'i he ivi pa'anga 'oku fakaiuia'i 'e he Pule'angá.

Hoha'a te'eki ai ha ngāue ki he malu kau ngāue & pilīsone mei he uesia tamaki faito'o konatapu

Fakamālō atu 'oku 'omai 'a e \$1 miliona ke fakalelei'i 'a e 'ā, malu 'a e 'ā Sea, 'ikai ke malu 'a lotu. Malu tautolu 'i tu'a, uesia 'a e kau ngāue 'i lotu, toko 50, toko 100, toko 30, 'oku toutou kole ke fakaiuia'i 'aki 'a e pilīsone Sea, mahino pē kia au na'e 'osi tali 'e he Kapinetí ka 'oku nau kei fakaongoongo mai pē. Ke tau talí ki 'a fē? Ke fakaiuia'i 'aki 'a e pa'anga pea mo e kakai ke malu 'a pilīsone mo mahino he 'ikai ke toe fai ha maumau 'i he kaha'u. Mei ai ki he kakai ko eni 'i tu'a 'oku uesia koe'uhi ko e faito'o konatapu, te'eki ai pē ke u sio 'oku 'i ai ha ngāue heni he *rehabilitation*.

Ko e ivi ko eni 'o e faito'o konatapu Sea, 'oku ne puke 'e ia 'a e 'atamai 'o e kakai 'o ne teke nautolu ke nau fakahoko 'a e ngaahi pango mo e maumau lao 'oku te'eki ai ke tau sio tautolu ai 'i he fonua ni. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e tokanga lahi 'a e fonua ki he me'a ko eni Sea. Pea 'oku toe hā pē eni 'i he peesi 27 Sea, ka te u taki ho'omou tokanga ki he peesi 29.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pē Sea, ko 'eku kole pē pē 'e lava laumālie lelei, 'Eiki Nōpele, ka u ki'i tokoni atu pē 'i he me'a na'e me'a mai ki ai fekau'aki pea mo e kau ngāue ko eni 'i he pilīsone 'oku hā 'i he peesi 184 'Eiki Sea, 184 vaeua 'anga 'o e peesi. Ko e holoki 'o e ngaahi uesia tamaki, 'Eiki Sea 'oku fakahoko ai 'a e fakamatala ko eni, 'oku lolotonga lele 'a e ngāue, mo e kau ngāue fo'ou 'e toko 100 na'e fakahū he Potungāue Pilīsone.

Ko hono mo'oní foki Sea 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e fo'i me'a ia ko ia. 'Ikaiki ke 'i ai ha ni'ihí fo'ou ia 'e tali ke hū hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Seá 'oku kei fai 'a e tali ki ai ka 'oku tohi'i mai ia hē kuo 'osi nau hū. Ki'i tokoní atu pē ia mālō Sea.

Kole 'Eua 11 e .8 miliona mei he 12.8 miliona ke holoki uesia tamaki faito'o konatapu

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē 'o toe fai pē 'etautolu, ko e 'uhingá he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e malanga ko eni, ka koe'uhí 'e lava pē 'o toe hoko atu 'i he houa efiāfi. 'Oku ou fie foki ki he me'a ko eni na'a ne pehē, "neongo ai pē ha me'angāue ke sivi 'a e nge'esi nima mo e hā fua, he 'ikai 'aonga ia," 'oku mo'oni 'aupito ia.

'Oku ou fie taki 'a e talanoá ki he me'a ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Tongatapu 1. Ko 'ete 'alu atu ko hono mala'e ko e to'utupu ko ē 'o Kolomotu'a nau fonu ai he efiāfi. Ko 'etau feinga ke tau toho mai kinautolu mei he ngutu 'o e laione. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai ko ē ki ai 'a e fakamalanga ko e 12. 12.8 miliona ē te ne ala fakahaofi 'a e ngaahi mo'ui pehē ke 'oua te nau

a'u. Ko e *addiction* 'oku ma'u 'e au 'a e sitetisitika, *addiction* 'Asitelēlia 'oku toe taha hake ia ki 'olunga, 'i he 'alu ko ē 'a e *supply*. Ka 'oku 'ikai ko 'etau palopalema ia ko 'etau palopalema ko hai kuo u'u ia 'e he laione ko eni.

Ko e me'a ia 'oku kīkīvoi ai 'a Tongatapu 1, ke kole atu ki he Pule'anga ko e 12.5 miliona ko ē ko hono 'aonga 'ona ē. Ko u faka'ofa'ofa'ia 'i he'eku 'alu atu ki he mala'é ko u sio ki he 'alu pē mei he ta'u 12 lele a'u ki he ta'u uofulu tupu 'a e ta'u ko ē 'oku faingofua 'i hono toho he me'a ko eni. Pea ko e kolé atu mu'a ke to'o mai 'a e fo'i poini ko ia mu'a he ko e malanga eni ia 'oku mālie ia kiate au.

'Ene a'u mai ki he faito'o konatapu, he ko hono 'uhingá, 'oku fai ki ai 'a e Tō Folofola pea fai ki ai mo e tokanga 'oku fakatokanga mai ki he Fale Alea 'o Tongá ke nau fai ha ngāue pea mau ō mo mautolu ki homau ngaahi vāhenga 'o fai. 'Osi kamata 'e au hono 'omai 'a e kau tama ke nau tokoni ki he kau polisi ki he ō takai holo.

Ko ia Sea ko u fie foki pē au ki he malanga ko eni 'a Tongatapu 1, tau to'o mai ē he ko e palopalema ke faito'o 'aki ē he taimi ni.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai pē he ko e 'uhingá 'e Sea ko e fakatonutonu pē ke tau foki he ko e malanga eni 'a e me'a, 'a e 'Eiki Nōpele.

Taniela Fusimālohi: Toki 'ai 'a e ngaahi timi TALA ia mo e me'a 'amui ka ko e fānau to'utupu te nau 'osi he ngangana ki hē.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou fie tokoni pē au ia ki he malanga 'a e 'Eiki Nōpele he ko ia 'oku lolotonga malanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ka ko e poupu eni Sea he 'oku, kuo tu'o fiha 'eku 'eke ko fē *rehabilitations centre* ke 'ave ki ai 'a e fa'ahinga ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e malanga 'Eiki Sea. Hala'ata'atā, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē!

'Eiki Palēmia: Ka 'oku 'ikai ko Tongatapu 1. Ko e 'uhingá pē ke u hoko atu, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: ... ko 'etau ngāue 'oku hala mo ia, mou 'ofa mai 'o tau fai 'a e me'a ko eni 'i he taimi ní 'oku fiema'u.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga, Fakafofonga, Fakafofonga 'ikai ko ha'atau lele fuka eni ke ke ma'u pē 'e koe 'a e fuka pea ke me'a ai pē koe mo ia. Fakafofoki mai ki he Fakafofonga Nōpele ē. Kae toki 'oatu ha'o taimi.

'Eiki Palēmia: Ko u ki'i fie tokoni atu pē.

Taniela Fusimālohi: Faka'amau au Sea 'oku mahino atu 'eku poini ...

Sea Kōmiti Kakato: ... 'osi mahino 'aupito.

Taniela Fusimālohi: ... ki he kole ko ē 'o e pa'anga ko eni 'e 12.8 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi mahino 'aupito ia.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ou faka’amu pē ke fai mu’a Sea kae ‘oua ‘e lea pē pea tuku.

Tali Minisita Polisi ki he ‘uhinga ‘a e naunau faka’ilonga nima ke tau’i faito’o konatapu

‘Eiki Palēmia: Ko ia, mālō ko e ‘uhingá pē ko e fatongia ko eni ko e Minisitā Polisi pea ‘oku ou Sea ‘i he kōmiti ko eni ki he faito’o konatapu. Sea ko e mo’oni ‘aupito pē ‘a e me’a ia ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele mei Ha’apai, ‘a e fiema’u ko eni ke tau fakaivia mo fai ha ngāue lahi ki heni. Ko e kulupu foki ‘e 3, na’e kamata eni mei he’etau fono faka-fonua na’e fai na’e taki ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi mālōlō, ‘o fokotu’u ai ko eni ‘a e ngaahi kōmiti ko eni. ‘Oku na felālāve’i pē Sea, ‘ai ko ē ke hangē ko ē ke *harm reduction* ‘a ia ko e ‘uhinga ko ē ‘a e fokotu’u mai ko ē ‘e he kau polisi ‘a e ‘ai ko eni ‘a e *finger print* ke vave ange hono ma’u ‘a kinautolu ko ē ‘oku nau fakahoko hia ‘oku *under* ‘i he faito’o konatapu, ke fakasi’isi’i ai ‘enau ō ‘o *harm* ‘a e sōsaieti, pē ko ‘etau ha’u pē ...

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fie fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko e faito’o e lavea ‘oku me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga.

‘Eiki Palēmia: Ko e talaatu ‘e au ko au ‘oku ou Minisitā Polisi ‘a e ‘uhingá ...

Taniela Fusimālohi: Ko e ō ‘a e kau polisi ‘o ‘ilo pea ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai ‘i he ‘osi ‘a e ‘ilo ‘a e tama ‘oku lavea.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘osi ‘a e ‘aho ni ia ‘oku fakatonutonu’i ai ‘a e me’a ko ena.

Taniela Fusimālohi: Ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fakamalanga.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘eke ange ki ai pē ‘oku Minisitā Polisi ia.

Taniela Fusimālohi: Ko e talu ‘a e Tō Folofola mo e fai ‘a e fono hala’atā ke fai ha ngāue ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tui kote ē. Mou tui kote ē.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito ‘Eua ho’o fakafofonga’i ‘a e Minisitā Polisi.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua ‘ai pē mo ki’i fakaongoongo he ko e Minisitā Polisi ē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku me’a mai he me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia: Fakahoko ange pē ki ai ke ne si’i mea’i.

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Toloī 'a e Fale ki he 2.

(Toloī ai 'a e Fale Alea ki he 2 efiāfi)

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tau ma'u e ho'ata ni hoko atu 'etau ngāue. Mou tokanga ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Sātini, tauhi e faka'apa'apa hotau Fale ni. 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai Fika 2 me'a mai.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku ou fakamālō atu he tuku taimi ke hoko atu 'eku lave nounou pe ki he Fakamatala Patiseti 'a e Minisitā Pa'anga.

'I he hoko atū Sea mei he peesi fika 29 'oku hā pe 'i he tēpile fika 6 hono fakaikiiki ko eni e pa'anga 'oku vahe ki he Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio hono fakafepaki'i 'a e faito'o konatapu.

Fakamamafa'i Palēmia mahu'inga fengāue'aki ngaahi kupu fekau'aki he tau'i faito'o konatapu

'Eiki Palēmia: Sea ko u ki'i kole pe ki he Fakafofonga Nōpele pe te u ki'i tānaki atu pe ki he me'a ko ena e *illicit drugs* pe ko e faito'o konatapu 'a e me'a na ke tokanga ki ai kae toki hokohoko atu ki he ngaahi kaveinga kehī. 'A ia hangē na'e fakahoko atu 'anenai Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai 'i he 'omai ko eni e tokanga ki he ngāue ko eni...

<003>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Palēmia : ... ki he faito'o konatapu. Mo'oni 'aupito pē 'a e mahu'inga ke tau fengāue'aki ai pea mo ha ngaahi va'a fekau'aki. Pea ko e konga lahi pē foki 'a e hono fai e sio ko eni ki he *harm reduction* 'a ia ko e kupu foki 'e 3. Ko e *demand reduction, supply reduction* mo e *harm reduction*. Kātaki pē Sea hono ngāue'aki 'a e lea fakapapālangi 'a ia ko e feinga ia ke fakasi'isi'i 'a e fiema'u. He ko e si'isi'i 'a e fiema'u, si'isi'i leva ai 'a e kumi mai ki he *supply* ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fiema'u.

'A ia ko e *harm reduction* Sea pē ko hono feinga'i ke si'isi'i ko ē tau pehē 'a e nunu'a kovi. 'Oku ai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe. Ko e taha leva eni hangē ko 'etau lau ke fakasi'isi'i, ke 'i ai ha faingamālie ki ha tokotaha ke ne lava 'o liliu 'ene mo'ui. 'A ia ko e ngāue'aki ko ē 'a e pē ko 'ene fakasi'isi'i hono faingamālie ke ne hanga 'o fai ha me'a 'o kovi kiate ia. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku fiema'u ki ai 'a e *rehab*.

Na'e 'osi fakahoko atu pē foki 'oku fai 'a e ngāue 'i Hu'atolitoli ke 'ai ha senita pehē hangē ko e ngāue ko eni ke 'i ai ha me'a pehē ki he *Health* ki he *general public*. 'Ikai ko e kau ngāue pōpula pē ko nautolu hotau kāinga 'oku 'i Hu'atolitoli, ka ko e 'uhinga ki ha taha pē 'oku fiema'u ke liliu 'ene mo'ui. Pē ko e fiema'u 'e he mātu'a 'enau fānau ke liliu 'enau mo'ui.

Ka ko e tafa'aki leva 'e taha 'o e *harm reduction* ko e *harm* ko ē he tokotaha 'oku ne ma'u e faito'o konatapu ki he sosaieti, ki he kakai kehe, ki he fānau mo e 'u ala me'a pehē. 'A ia 'oku 'i ai leva 'ena *overlap* pea mo 'etau feinga ko ia ki he *enforcement* ke feinga'i ke ma'u 'a kinautolu ko ē 'oku nau ngāue hala 'aki pē 'oku nau ngāue'aki 'a e *illicit drugs* ko e 'uhinga ke to'o nautolu mei he sosaieti pē tautea'i nautolu ke 'oua te nau ala tataki ai 'a e ngaahi konga kehekehe 'o e sosaieti 'o kau ai 'a e fānau.

'A ia ko e tānaki pē ia ko ē ki he me'a taimi ko ē na'e me'a'aki 'e he Nōpele mei Ha'apai 'a e mahu'inga ko ia, ka 'oku fa'a taimi ni'ihī 'oku na fehuluhulu pē hangē ko eni ko e feinga'i 'a e *enforcement* ke ne hanga 'o to'o 'a e ngaahi 'elementi ko ia na'a nau *harm* 'a e sosaieti fakalūkufua.

Ka u fakamālō atu pē au ki he Nōpele he'ene hanga 'o tānaki mai mo fakamamafa'i mai 'a e mahu'inga ko eni ke tau ngāue fakataha ke tau'i ko eni 'a e palopalema lahi ko eni. Ko e ki'i tānaki pē ki ai, hangē ko e me'a ko ē 'a e fānau iiki. 'Oku tau kei monū'ia pē 'oku kei lahi pē 'a e tokanga mai 'a e kau mātu'a 'omai 'enau fānau kei 'ova pē he peseti 'e 90 tupu, 'a e ma'u ako ko ē 'a e fānau. 'Oku ou 'ilo pē 'oku mou mea'i pē ko 'etau ngaahi fonua he kaungā'api, 'oku a'u 'o peseti 'e 50 'a e nofo ia 'i he ako Sea. Pea ko e peseti leva 'e 50 ko ia 'oku 'i tu'a, 'e ala uesia kinautolu he faito'o konatapu. Te nau ala kau ki hono tufaki holo 'a e faito'o konatapu. 'A ia ko e konga ia 'e taha 'a e ngāue 'a e Polisi pea mo e Potungāue Akó hono muimui'i ke fakasi'isi'i 'a e nofo pē ko e *drop out* 'a e fānau mei he ako, ko e 'uhingá ke 'oua 'e *expose* nautolu pē 'oua 'e ala uesia ai kinautolu mo tataki ai kinautolu ki he tafa'aki ko eni 'o e faito'o konatapu Sea. Mālō ko e ki'i pou pou atu pē mo e tānaki atu ki he me'a 'a e 'a e Hou'eiki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea kole atu pē ke u kole ange mu'a ki he Fakafofonga Nōpele ke u hoko atu pē mu'a he ngaahi me'a mahu'inga na'e lave mai ki ai 'anenai ke fakakakato pē ki he *building code* pea mo e ngaahi ngāue ko ia. 'Io tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fakataha Tokoni. Sea ko u fakamālō lahi 'aupito ki hono 'ohake 'a e fo'i mahu'inga 'o e *Building Code* pē ko hono tokanga'i 'o e ngaahi langa he fonua ni. Pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga 'aupito, mo'oni 'aupito. Ko 'etau langá ka 'oku kei holo pē ia he tō mai ha afā pē ko ha tō mai ha fakatamaki.

Sea, ko e me'a mahu'inga foki eni koe'uhi ko e tō mai ko ē ha afā hangē ko e lalahi ko eni 'o *Gita* 'oku ne hanga 'e ia 'o *offset* e tu'unga faka'ekonōmika 'o ha fonua 'aki ha ta'u 'e taha ki ha ta'u 'e 5. Sea ko e pa'anga lahi eni, pea 'oku fai ai e tokanga mālohi mo e tokanga 'a e Pule'anga ko eni, 'o Hu'akavameiliku, ha ngaahi fokotu'utu'u mo ha ngaahi palani ko e hā e me'a 'e fai 'e he Pule'angá ke tokanga'i 'aki 'a e *Building Code* ko eni.

Ngāue fakahoko fekau'aki mo e Lao ki hono Pule'i Langa 'i he fengāue'aki mo Nu'usila/'Asitelēlia

Sea na'e 'osi 'i ai 'a e aleapau pea mo e kautaha 'i 'Aositelēlia 'oku ui ko e *National Transport Research Organisation*. Ko e *laboratory* lahi taha eni he Pasifiki pea 'oku *half cover* 'oku konga Pule'anga pea 'oku konga *private* pea ko 'enau ngāue pē 'anautolu ia 'oku fai 'e Sea ko hono tokanga'i 'a e *Building Code* ko ia 'a 'Aositelēlia ka 'oku na *affiliate* pea mo Nu'usila kau ai mo e *Building Code* 'o Nu'usila...

<004>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'oku, na'e *sign* 'a e *contract* pea mo e Pule'anga 'i Mē, Mā'asi 'i he fo'i māhina 'e tolu pea 'oku 'osi e konituleki ko ia he māhina ni Sea. 'Oku 'i ai e fakaangaanga 'e *sign* 'a e konituleki hoko atu 'i ha fo'i ngāue 'e aleapau he ta'u 'e taha 'i he uike kaha'u pē ko e uike kitu'a Sea kimu'a he 'osi e ta'u fakapa'anga.

Ko e hā e ngāue 'e fai he kautaha ko eni 'i he'enau foki mai ki Tonga ni Sea? Ko e ngāue te nau ō mai 'o tokanga'i e 'ū hala Pule'anga kotoa pē tuku pē mu'a ke u 'oatu e fo'i lea fakapapālangi ko eni ko e *measurement* pea ko e ko e me'alele ko ē 'oku ne fai 'a e *measurement* Sea 'oku tau mai ia 'i he uike kaha'u 'aho 24 pea ko e me'alele ko eni Sea ko e kau ai e ngaahi me'alele 'i he tekinolosia fakamuimui taha 'o e māmani he 'oku 'i ai e me'afaitā ai 'e 30 tupu ko 'ene ha'u pē ha me'alele he hala Pule'anga 'oku ne 'omai 'a e ngaahi tā 'o e hala ko ia.

'Oku 'ikai ke ngata pē hono 'omai hono ngaahi tā ka 'oku ne 'omai 'a e tu'unga 'oku 'i ai e halá pea te ne fa'u mai mei ai ha polokalama ngāue ke muimui ki ai 'a e potungāue koe'uhí ko 'ene ngaahi palani kau 'i ai e ngaahi teuteu ki he Patiseti.

'Oku 'ikai ke ngata pē foki 'i he hala Pule'anga ka 'oku kau atu foki ki ai pea mo e mala'evakapuna ko ha toki taimi eni Sea ke tau lava ai 'o fua 'i Tonga ni 'a e mahu'inga pē ko e fo'i fika 'oku fiema'u he ngaahi vakapuna he taimi kotoa 'a e fefeka 'o e hala vakapuna. Kau atu ki ai pea mo e tesi 'oku kau ki ai pea mo e me'a 'oku ui ko e *friction* pē ko e anga 'o e mālohi taimi ko ē 'oku tō ai 'a e va'e 'o e vakapuna pea mo 'ene fengāue'aki pea mo e fo'i halanga vakapuna Sea.

Ko e ngaahi tekinolosia ko eni Sea 'oku fo'ou 'aupito ia ki he fonua ni. 'Oku fiefia 'aupito 'a e Pule'angá ke nau *affiliate* pea mo e kautaha ko eni he koe'uhí ko e talamai he tekinolosia pē ko e me'a mahu'inga na'e 'omai he Fakafofonga Ha'apai fekau'aki mo e langá.

Sea ko e *climate change* 'ikai ke ngata pē ko e palopalema lahi ia 'o e Pasifiki mo e ngaahi fonua iiki 'o māmani ka 'oku toe 'alu foki 'a e ngaahi ha'aha'a ia ko ē hangē ko e afā pea mo e *tsunami* mo e me'a 'o toe lalahi ange Sea. 'Oku 'ikai ke ngata pē he'ene lalahi ange ka 'oku toe hokohoko atu. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga he ko e 'oku 'ikai ke ngata he 'oku tau hanga 'o *invest* e pa'anga lahi ai ka kuo pau foki ke tolonga Sea ko e langa ko eni ko ē 'o *Gita* he ko e langa ko eni 'oku lau miliona e fakamole 'a e Pule'angá ki ai. Pea ko e me'a 'oku 'omai ai e tekinolosia ko eni Sea 'uhí ke lava ke tau ngāue'aki 'a e pa'anga ko eni ngāue fakapotopoto 'aki ke lava ke tau matu'uaki 'aki e ngaahi ha'aha'a 'a natula.

'Amanaki Pule'anga ke hokohoko atu fengāue'aki mo e ngaahi poloseki lalahi he vahefonua Ha'apai

Sea mahalo ko e ko e me'a 'e taha na'e lave ki ai 'a e Feitu'u na ke hokohoko atu mu'a e ngāue pea pea mo Tongatapu 12 'i he fōsoa Ha'apai. Sea na'e tu'u pē 'a e potungāue ia he kole ki he Minisitā Pa'anga pea mo e Palēmia ke fai 'a e ngāue ko eni ko ē 'i he ta'u kuo 'osi te'eki ke 'i ai hano patiseti 'o'ona Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki pehē pē mo ki'i fakapā pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'anenai pea 'oku 'oku tu'u mateuteu pē 'a e Pule'anga ia Sea pē ko e hā 'a e ngaahi ngāue ia fakataha 'a e Pule'anga pea mo e kau Fakafofonga he ko 'etau ngāue kātoa eni ia 'atautolu ma'a e kakai e Pule'anga kakai e fonua Sea. 'Oku mahu'inga 'aupito kae tautefito ki he 'auhia hotau ngaahi matātahi 'a e *soil erosion* pea mo e ngaahi me'a kehekehe pē foki Sea.

Kau talanoa ki Ha'apai Sea ko e Uafu ko eni ko ē 'o Faleloa Sea 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ko ia pea 'oku tataki pē ia he Minisitā 'o e *Public Enterprise* pea mo e *Port Authority* tokoni atu ki ai pea mo e potungāue 'a e motu'a ni. Pea 'oku kau foki ki ai mo e kau Fakafofonga ko eni ko ē 'o Ha'apai Sea. Ko e ngāue ko eni 'e kau atu ki ai pea mo e fōsoa pē 'o Faleloa ka 'i he taimi tatau pē 'oku kei tu'u mateuteu pē 'a e Pule'anga ke hoko atu e ngaahi ngāue mo fakatatau ki he ngaahi 'auhia ko eni e matātahi 'o Ha'apai. 'Oku 'i ai foki 'a e fakaangaanga ia ke hoko atu 'a e ngāue ki he halapule'anga mo e ngaahi uafu mo e fōsoa 'o e Kāvai Hā'ano pea 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ia ki ai fakataha pea mo e ongo Fakafofonga.

Sea ko e me'a faka'osi Sea 'oku 'i ai e fakamālō ia heni 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā Ako ko 'ene 'omai e sikolasipi 'e ono ki he Ako 'Enisia Sea. Sea ko e potungāue pea 'oku mau fekuki pē pea mo e palopalema ko eni ko e 'enisinia pē 'e ua 'i he potungāue Sea he koe'uhí ko e *enforcement* ko ē 'o e *Building Code* Sea 'e fiema'u e kakai ko eni 'e fiema'u he kakai ko eni *professional* ko eni ke nau ō ako pea nau foki mai 'o fakahoko e ngaahi ngāue 'oku tokanga ki ai e Pule'anga tautautefito ki he *climate change*. Sea fakamālō atu 'i he faingamālie mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele.

Poupou Ha'apai 12 ki he polokalama langa lalahi 'a e Pule'anga ki he vahefonua Ha'apai

Mo'ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'u na Sea ka ko u tu'u hake pē Sea ...

<005>

Taimi: 1435 – 1440

Mo'ale Finau: ... Ke u 'oatu e ki'i fakamālō ko eni ki he 'Eiki Minisitā. Ko u tui 'Eiki Sea ko 'etau malanga he patiseti ko e hoa mo'oni ia 'o e patiseti 'a e olá, 'a eni 'oku fakahoko maí. Ko u fakamālō atu, mea'i 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea 'oku lave lahi 'a e patiseti, fakamatalá he *climate change* ka 'oku 'ikai pe ke fu'u loko lahi 'a 'ene 'asi hono fakaikiiki 'a e ngaahi 'ū me'a ke tokoni'i. 'Oku 'asi ai e tō 'akaú 'Eiki Sea pea ko u fakamālō he 'oku 'i ai pe hono 'uhinga. Lava he ko e 'uhinga ko e palopalema 'Eiki Sea ki he *green house gases* 'oku 'alu ki he 'eá. Pea 'oku tokoni e 'ulu 'akaú 'Eiki Sea ki ai.

Ka ko e me'a ko eni 'oku fakahā mai 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku ou poupou ki ai 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e *increase* ko ē 'a e *sea level* 'Eiki Sea. Ko Tonga ní ko e maumau lahi tahá ko e *increase* 'a e *sea level*. Mo'oni pe ngaahi *storm surges* 'oku hokó ka 'oku 'i ai pe ki'i taimi 'oku ki'i vaha e afā. Ko e 'alu ko ē 'a e tahí ki 'olungá 'Eiki Sea

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ke u ki'i fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu ki he me’a ‘a e Fakafofongá fekau’aki mo e *climate change* mo e ‘ikai ke fu’u loko ‘asi ‘a e polokalama. Te tau toki a’u pe ki he patiseti ko eni ‘a e potungāué ka ko e tafa’aki ko ē ‘a e feliuliuaki ‘a e ‘eá ko e fika 2 lahi taha ia e peseti ‘a e patiseti ‘a e potungāué, ‘i he ngāue fakalalakaká.

Pea ‘ikai ke ngata aí na’e ‘osi me’a pe ‘a e ‘Eiki Palēmiá ki he ngaahi *project* ko eni ki he malu’i ko eni ‘a e ngaahi ‘a e fōsoá. ‘Oku ‘amanaki ke fakahū atu ‘a e *project* ko eni ki Hahaké ‘i Siulai ki he *GCF*. Pea na’e ‘osi fai pe ‘a e kole ki he fōsoa ko eni, ngaahi fōsoa ko eni ‘i Ha’apai. Kae ‘uma’ā ‘a Hihifo ki he ngaahi *donor* pea ‘oku ‘ikai ke ngata pe he *donor* ‘e taha he koe’uhí ko e ngaahi fika ko ē ‘oku kolé ko e ngaahi fika lau miliona lahi.

‘A ia ‘oku lolotonga, ko e ‘ū *project* ko ē ‘oku ‘asi ko ē he patiseti ko e ‘ū *project* ia ko ē kuo ‘osi talí ka ‘oku fakahoko pe mo e ngaahi ngāue ia ki he ‘ū *project* kehekehe ‘oku te’eki ke, ‘e toki tali ‘a hono fakapa’angá pea toki fakahū mai ki Fale Aleá ni, mālō.

Mo’ale Finau: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā MEIDECC.

Mo’ale Finau: Fakamolemole pe ki he Minisitā ‘e Sea ko e poini pe ‘a e motu’á ni na’á ku ‘ohaké ‘a e ngaahi ‘ū maumau ko ē ‘oku hoko ko ē ‘i Ha’apai. Ko Ha’apai ‘Eiki Sea ko e ki’i fonua ma’olalo taha ia hono fa’ungá tatau pe mo Nuku’alofá ni ‘i he tafa’aki ko ena lele mai fōsoa mei Sopú ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke na toe kehekehe ‘a Lifuka. ‘Oku ou fakamālō pe au ‘Eiki Sea he ‘oku fa’a ‘ohake e me’a ko eni ‘e Sea. ‘Oku mea’i pe ‘e he Feitu’ú na ko ‘ene tu’u faka-*global* ia ‘enau hanga ko ē ‘o fakafuofua ‘a e tupu ‘a e tahí.

Ko Tongá ni ‘oku mā’olunga tahá ‘Eiki Sea, ‘alu hake ia ‘o mililita ia ‘e 6 ‘i he ta’u. Fakamāmani lahi ‘oku mililita ‘e 3-4, ko Tongá ni ia ‘oku 6 ia ‘Eiki Sea. ‘Oku fakahā mai ‘i he ngaahi *research* ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku totonu ke *direct* ‘a e konga lahi ‘o e Patiseti ke fakapapau’i ‘okú ne *address* ‘a e ngaahi palopalema ‘oku tupu me’i he *impact* ‘o e *climate change*. Ko u fakamālō atu Hou’eiki ‘alu pe taimi mo e kamata ke tau, ke tau tui. Ko Lifuka na’e totonu ke fakahaofi he 80 tupú. Ka ‘i he ‘ahó ni Sea kuo mole e ngaahi fale mahalo ‘oku 23.

Sea ko u fie faka’osi’aki e ki’i talanoa ko eni ‘oku ‘i ai e ki’i tamasi’i ‘oku lolotonga ngāue fakafaipekau ‘i Nu’usila ko Mōsese. Ko hono ta’u 19 eni, ‘i hono ta’u 5 ‘Eiki Sea ko u manatu’i ‘eku fa’a ‘alu atu ki he fanga ‘o e kau Lofangá ‘oku fai ai ‘emau ki’i ngāue na’e fai ai. ‘Oku kaukau holo e ki’i tamasi’i ‘oku kei tu’u honau fale loki 3 na’e toki nō ‘ene tamaí mo ‘ene fa’ē mei pangikē, loki 3. ‘A ia ko e ta’u eni, ta’u 5 – 19 ta’u eni ‘e 14 ‘a e *space* ko iá. Ta’u e ‘e 14 puli e fu’u fale ko eni ‘Eiki Sea ‘i loto tahi.

Te u faka’osi’aki e fakamalangá ‘Eiki Sea ke u fakamo’oni ki he Falé ni kuo taimi ke *declare* ‘a Lifuka ko e *priority* ‘o e *climate change impact*, ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Sea ‘anenai Fakafofonga ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni Sea ke pehē ke tohoaki’i mai ke tokanga’i mautolu kae hala ‘a ‘Eua mo Niua, ‘ikai, mole ke mama’o. Ko e ‘omi pe ki he lula pea mo e sikeili ‘o e *prioritization* pea tau ngāue’aki ia. ‘E fiamālie pe kakai ‘o e fonuá ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku fai ai e loto ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Mo'alo Finau: ... fai ai e loto tāngia, ko e 'ikai ke fokotu'u e *priority* kae fokotu'u ha me'a kehe ke ne hanga 'o faka'uli'i 'etau tufotufa 'a e Patiseti 'oku tau malanga'i he 'ahó ni 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele, Ha'apai fika 2.

Lord Fakafanua: Mālō Sea, ko u kole pe ke tuku mai ha faingamālie ke fakakakato 'eku fakamalanga kamata ke ngalo atu e ngaahi poini ia.

Ko e fakafoki mai ki he peesi 29 ko eni e fakamatala *statement* Sea, 'a ia ko e tēpile fika 6, koe'uhi ko e kei muimui atu pe he poini ko eni mahu'inga 'a e tafa'aki ko eni 'e 3, 'a hono fakafepaki'i e faito'o konatapu 'a ia ko e fa'a fakamanatu atu ko hono fakasi'isi'i 'a e ma'u 'anga ko e 'a e faito'o konatapu, fakasi'isi'i hono fiema'u pea mo fakasi'isi'i 'a hono nunu'a kovi.

'A ia ko e me'a ko e ko u fie taki ai e tokanga Sea, 'i he tēpile ko eni mahino e pa'anga 'oku vahevahe ko eni 'i he *recurrent* mei he Pule'anga. 'A ia 'oku hā pe he tēpile, ko e Potungāue Pilisone 'oku vahe fakafo'i 3 miliona, Potungāue Polisi 14.2 miliona, ko e Tau Malu'i 'o 'Ene 'Afio 12.3 miliona, pa'anga ki he faito'o konatapu 5 miliona. 'A ia 'oku mahino e 'ū tafa'aki ia 'e konga 'e 3 'e 2 ko e kimu'a na'a ku 'uhinga ki ai.

Me'a Nopele fika 2 Ha'apai ke tokanga Pule'anga ke fakasi'isi'i uesia tamaki faito'o konatapu

Ka ko e tafa'aki ko ē ki hono fakafepaki'i e ola tamaki 'o e faito'o ta'efakalao 'oku 'ikai ke ai ha pa'anga ia Sea, fo'i noa. Ka ko e tafa'aki eni na'a ku 'uhinga ki ai 'oku vaivai 'i he peesi 26, 'a ia 'oku 'omai 'a e *harm induction* ia ko e fakatau me'alele pea mo e *forensic fingerprints equipment*. 'A ia ko e me'a ko e 'oku ne sivi ko ē nge'esi nima pea mo e me'alele ke fakafehoanaki 'a e fo'i fakamole mo e palani ko ia mo hono fakasi'isi'i e nunu'a kovi.

Pea vakai atu ki he pa'anga ko ē 'oku vahe ki ai e tēpile, fo'i noa Sea, kiate au ko e me'a ia 'oku tonu ke tokanga e Pule'anga ke fakalelei'i 'o hangē ko e ngaahi me'a ko e na'a ku fakamatala atu ki mu'a Sea, 'oku lahi 'a e ngaahi fiema'u 'i loto Pilisone, lahi 'a e ngaahi fiema'u 'i tu'a 'i he sosaietí, pea ko e me'a eni na'e 'osi fokotu'u pe ia he Va'a Fakalelei 'Atamai, 'oku 'osi fiema'u ke fakahoko pea mo hono kakato talu mei he fono 'a 'Ene 'Afio, fekau'aki pea mo e 'aho faito'o konatapu Sea.

Pea te u hoko atu pe Sea, koe'uhi 'oku vave taimi. Ko e peesi fika 30 Sea, ko u fiefia 'aupito pea ko u fie talamonū atu ki he ngāue ko eni 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā Ako, pe ko e 'Eiki Palēmia koe'uhí ko e tokanga lahi e Pule'anga ki he ako tokamu'a.

Fiefia ki he fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he ako tokamu'a kau ai fakakakato mo e silapa ako

‘O hangē pe ha fo’i ‘elemēniti ‘e 3 na’u tokanga tonu ke tau tokanga ki ai, malu e fonua, langa fonua pea mo e tokamu’a ki he kaha’u ‘oku tō loto eni ia ‘i ai. Koe’uhi ko e ako tokamu’a Sea, ‘oku ‘amanaki ke fakahoko he Pule’anga 9.2 miliona fakalukufua ‘aki ‘a e ngaahi *subsidy*. Hono hiki ‘a e totongi fakafo’i ‘ulu ‘o pa’anga ‘o taki \$200 ko e hiki ia mei he \$50. Pea ‘i he taimi tatau pe Sea, ko e silapa fo’ou ‘amanaki ke fakakakato ‘a ia ko e ngāue eni ki he *ECE* pe ko e ako tokamu’a, pea ‘oku fokotu’u he Pule’anga ‘a e ako tokamu’a fo’ou ‘e 40.

Pehē foki ki he ako ki he kau faiako. Sea, ko ‘etau talanoa ko ē ki he *investment* pe ko e lelei ‘oku ma’u mei he pa’anga tukuhau e kakai ko e fakamole ko eni mei he \$1.00 kotoa pe ma’u mei ai fakafoki \$36. Kiate au ko e me’a ē ‘oku tonu ke fakahokó pea ko u fiefia ‘aupito he’ene hā he peesi fika 30.

Kole ke tataki tokanga Pule’anga ki he *NCD* ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai pipihi

Sea, ko u kole atu pe ke tataki e tokanga ki he peesi 34 mo e peesi 35, koe’uhi ‘oku fakatefito eni ‘i he mo’ui lelei e fonua. ‘A ia ko e *NCD* pe ko e ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai ke pipihi, ‘oku kau ‘a Tongá ni ‘i he ma’olunga taha he mamani. Pea ‘oku mole e kakai e fonua pea mo ‘etau ivi ngāue koe’uhi ko e ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai pipihi. ‘I he kuohilí Sea, ko ‘etau mole ko ē he *GDP* ko e *productivity* pe ko e pa’anga ko e ‘oku ma’u he fonua ‘i he’etau ngāue he fo’i palanite pe ko ē ka ‘oku ‘ikai ke kau e Pule’anga ia Sea. ‘Oku mole e 8.3 peseti ‘e 8.3 he ta’u, pea kapau ‘e hokohoko atu pe ‘a e *NCD* ‘e a’u ki he ta’u 2040 ‘oku hiki hake ‘a e mole ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Lord Fakafanua: ... pē ko iá he ta’u ‘o peseti ‘e 12.3. Ko e fo’i mole pē he ‘atā koe’uhí ko e mahaki ta’epipihi ko e fo’i to’onga fakamo’ui ‘oku ne hanga ‘o tukuhifo ‘a e ‘amanaki pea mo e lelei ‘e lava ‘o ma’u he fonuá pea ‘oku ma’u pa’anga mei ai ‘a e Pule’angá ke fakahoko ‘aki ‘enau ngāué.

Ko e mahu’inga ia e tokanga ki he mo’uilelei e fonuá Sea koe’uhí ‘oku uesia ai ‘a e ‘uluaki ‘elemēniti nau fakatalanoa ki ai ‘a e malu e fonuá pea uesia ai ‘a e tokamu’a ki he kaha’u pehē foki ki hono lomi’i hifo ‘a ‘etau langafonua. ‘Aki ‘a e ‘elemēniti ko e mole ‘a e *productivity* pe ko e peseti ‘e 8.3 ‘o ‘etau *GDP* he ta’u koe’uhí ko e, peaukula ‘a e *NCD*. ‘O tñnaki mai ki ai ko e ngaahi *natural disaster* pe ko e ngaahi fakatamaki fakanatulá ‘oku mole ‘a e 4.4 peseti ‘e 4.4 ‘o ‘etau *GDP* he ta’u. Pea kapau te tau tokanga ki he malu ko ē he ‘ātakaí pea mo e halá mei he maumau ko ē he loto halá, ngaahi ‘ekisiteni mole mo’ui mo e me’a kotoa, ko Tongá ni na’e mole peseti ‘e 5.9 ‘i he’etau *GDP* he ta’u kuo ‘osí pē.

Sea ko e ngaahi matavaivai ia ‘oku fiema’u ke tāpuni pea ko e fatongia ia ‘a e Fale Alea ni pea mo e Pule’angá ke tau feinga’i ke tñnaki ‘a e ivi e fonuá ke ma’u mei ai ‘a e lelei taha ‘a e fonuá. Kae ‘oua ‘e tukuangē ke mole noa ‘a ‘etau, ‘etau ngaahi talēniti mo ‘etau taimi mo ‘etau pa’anga mo ‘etau ivi. Koe’uhí ko e feliuliuaki e ‘eá koe’uhí ko e ‘ekisiteni he halá, koe’uhí ko e vaivai ‘etau langá ‘i he taimi ko ē ‘oku ‘alotāmaki ai koe’uhí ko e lahi ‘a e puke mo e fokoutua koe’uhí ko e *NCD*.

Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku fai ‘a e pou pou lahi ki he Pule’angá Sea koe’uhí ‘oku mahu’inga ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí he tafa’aki ko ení, ‘o fakatatau ki he’ene ngāue he *multi-*

stakeholder engagement pea mo e *partnership*, fengaue'aki mo e Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'angá, ko e Tonga *Family Health*, faka'ai'ai e mo'uileleí. Pea ko ia 'oku mahu'inga 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau hangē ko e tukuhau ki he suká. Tānaki atu ki ai pea mo e ngaahi *incentive* 'oku fiema'u ke ne hanga 'o faka'ai'ai 'a e mo'ui leleí pea mo e ma'u me'atokoni 'oku mo'ui leleí.

Fakamālō loto houna ki he ngaahi fonua hoa ngāue fakalalakaka he langa Falemahaki Ngū 'i Vava'u

'I he tafa'aki tatau pē Sea fai e fakamālō loto houna 'aupito ki he Pule'anga 'Asitelēliá pehē foki ki he Pangikē 'a Māmaní ko 'enau foaki mai 'a e 15 miliona pea mo e 30 miliona 'o ma'u mei ai 'a e 45 miliona ke langa fo'ou 'a e Falemahaki Ngū 'i Vava'u. Fakafeta'i Sea koe'uhí ko e falemahaki ko ení 'oku kau he faka'ofa lahi taha 'i Tongá ní pea 'oku faifaiange 'oku 'i ai ha taimi kuo 'omai e pa'anga. Tau fakamālō ki he 'etau kaungā'apí ki 'Asitelēlia pehē foki ki hhe Pangikē 'a Māmaní hono tokoni'i mo fakaivia'i 'a e me'a ko iá ke malu ai 'etau fonuá Sea pea mo e kainga 'i Tokelaú.

Sea ko e peesi fika 39 ko u fie taki pē tokanga 'a e Hou'eiki Minisitā ki he pou tuliki fika uá. Pou tuliki ko ení Sea 'oku fekau'aki ia pea mo e 'ātakai, ko e feliuliuaki e 'eá ko e ngaahi 'alotāmaki 'oku hoko 'i hotau fonuá he 'aho ni. Ka ko 'eku tokangá Sea he peesi fika 39 'oku fekau'aki ia pea mo e Tonga *Ocean Policy* 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u ki hono faka-Tongá. Ko e polisí ko ení Sea 'oku fokotu'u mai he Patisetí 'oku taumu'a ke ne hanga 'o tataki mo fa'u ha ngaahi *Regulation* ke ne pule'i 'a e 'ātakai ko ení 'i tahí pehē foki ki he ma'u me'atokoni mei tahí, ko e fāngota ko e *seafood*, ko e pelesitiki ko ē 'oku ma'u 'i he tahí Sea.

A'u ai ki he feliuliu'aki e 'eá pea mo e ngaahi fiema'u ki he ma'u ivi ko ē 'oku lava 'o fakafu'ou pe ko e *renewable energy* 'i tahí. Kau ai e *circular economy* pe ko e *economy* ko ē 'oku fakafu'ou pē 'iate iá. Sea ko 'eku tokanga ki he polisí ko 'ení koe'uhí 'i he *document* tatau pē ko 'ení 'oku hā 'i he peesi 189 'a e talanoa ki he ...

<001>

Taimi: 1450-1455

Lord Fakafanua: ... 'i he kumi maka ko ē ki kilisitahi, pē ko ē *deep sea mining* 'i he anga ko ē 'eku sió kuo pau ke fili 'e Tonga pē te tau pau ki fē, 'o fakama'u ia 'i he 'etau *policy* mo 'etau ngāue ke hoko ko e taumu'a ia 'a e fonua. Te tau pau ki he keli mo e kumi koloa 'i 'oseni, pē te tau pau ki hono malu'i 'a 'oseni mo 'etau 'ātakai koe'uhí ko e feliliuaki 'o e 'ea. Mahino pē 'oku 'i ai 'a e faingamālie 'a e keli 'o 'oseni na'a lava ma'u ai ha koloa 'o e fonua. Ka 'e uesia ai 'a e 'ātakai pē 'ikai.

Ko e ngaahi fakakaukau ko ení Sea ko e me'a motu'a pē ia pea na'e kamata 'a e ngaahi polokalama ko ení 'i Papua Niukini, pea na'e 'ikai lava, ko e kautaha Kānata ko e hingoa 'o e kautaha ko e *Nautilus*, pea kuo 'osi mālōlō 'a e kautaha ko ia Sea. Ka na'e taumu'a 'a e kautaha pea na'e 'osi fakamo'oni 'enau laiseni na'e foaki 'e he Potungāue Fonua, ke nau fekumi ki he ngaahi koloa ko ení 'i kilisitahi pea nau o 'o keli.

Sea, 'oku tau polepole 'aki 'etau 'ātakai pea mo e lanu pulū 'etau 'oseni mo e tofua'a. Ngalingali nai 'e uesia 'a e takimamata mo e tofua'a 'o ka hoko 'a e ngāue ko ení? Ko 'eku 'ohake pē ke fai ha fakakaukau loloto Sea, he 'oku kamata ke 'asi hake 'i he Palani Ngāue 'a e

Pule'anga, ke tau fakakaukau'i angé 'a e fehangahangai 'a e ongo me'a 'e ua ko ia, 'a e mahu'inga ke malu'i 'etau 'ātakai koe'uhi ko e feliliuaki 'a natula, pea mo e fiema'u ke kumi koloa mei kilisitahi.

Sea 'oku tatau pē pōini ko eni pea mo e ngaahi fakakaukau ke tau fetukutuku mei he ma'u'anga lolo lolotonga, ki he *MRX* pē ko e *Medium Range (MR) tankers* lolotonga 'etau feinga ke tau fakasi'isi'i 'etau fakamole ki he penisini pea mo e *diesel* mo fakafalala ki ai, 'oku 'i ai 'a e palani ngāue ia ke fakalahi 'etau ma'u'anga *diesel* pea mo e ma'u'anga ivi mei he, mei tu'apule'anga. Ngalingali 'oku fehangahangai ia, ke fakama'ala'ala mai pē 'e he Pule'angá ko 'enau 'uhinga pē ke holoki 'aki 'a e fakamole ki he *diesel* 'i he 'aho ni kae taumu'a pē ke tau kei liliu pē ki ha ma'u'anga ivi 'oku feliliuaki, 'o lava 'o fakafo'ou.

Sea ko e me'a lahi ia 'oku ou tokanga 'i he pou tuliki fika 2 ...

'Eiki Palēmia: 'E sai pē 'e Sea ke u kole pē ki he Nōpele ke u tali atu 'a e ngaahi me'a pē ko e 'uhinga ke fakama'ala'ala atu heni 'a e *position* 'a e Pule'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Palēmia.

Tali Pule'anga makatu'unga mamafa e lolo mei he takai hake ia ngaahi vaka loló 'i Fasi

'Eiki Palēmia: Te u kamata pē mei he pōini fakamuimui Sea, 'a ia ko e ngaahi ko eni 'o e Uafu Kuini Salote Sea, 'e lava ha ngaahi vaka lalahi ange 'o kau ai 'a e ngaahi tangikē lolo lalahi ange 'o tau mai ki ai. Ko e konga lahi 'o e mamafa 'o 'etau loló Sea ko hono *transit* mai 'i Fisi. 'A ia 'e 'ohake ki Fisi *offload* ai 'e he ngaahi fu'u fanga fu'u vaka lalahi 'oku 'ikai ke lava 'o tau mai ki Tonga ni, toe fakaheka leva ia he fanga ki'i *oil tanker* iiki mo e fanga ki'i vaka iiki ange 'o toki 'omai leva ke lava a'u mai ki Tonga ni.

He na'e 'i ai 'a e fakafuofua 'oku mea'i pē 'e he tokolahi 'ia moutolu heni, na'e 'i ai 'a e fakafuofua he ta'u 'e 4 pē 5 kuo 'osí. Na'e fai ai 'a e talanoa ke fai ai 'a e ngāue ko eni ke a'u hangatonu mai 'a e vaka lalahi 'e ala *save* ai 'a e seniti 'e 8 Sea ki he lita, 'o kapau 'e ha'u hangatonu ki heni, 'a ia 'oku te'eki ai ke *update* 'a e fika ko eni ke tau sio angé pē 'e toe sēniti 'e fiha he taimi ni, ka ko e kau ia 'i he tokoni lahi ia kapau te tau lava 'o 'omai hangatonu 'a e lolo ke holoki ai 'a e lolo.

Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē 'o e ngaahi ko eni 'o e uafu ko e 'uhingá pē ko e tangikē lolo ka 'e lava ai 'a e ngaahi vaka koniteina lalahi ange 'o ha'u ki Tonga ni, ko e taimi ko ē 'oku lahi ai ko ē 'a e ngaahi koniteina pehē, 'e lava leva 'o fa'u ha, 'o ngāue'aki 'a Kuini Salote, *as a transit wharf*, ko e 'uhingá ke ha'u 'a e ngaahi vaka lalahi 'o *drop* ai pea toki ha'u 'a e fanga ki'i vaka iiki 'o tufa holo ki he fanga ki'i motu iiki ange.

Ko ia 'oku 'ikai ko e ngata pē he lolo ka ko e te lava pē 'o sio ki he ngaahi tafa'aki kehe. Ki he me'a ko eni ki he *renewable energy* Sea, 'oku mahu'inga 'aupito pē e *renewable energy* ia 'oku kau au ia he tui lahi ki ai. Pea 'oku ou lea ma'u pē au 'o pou pou ki ai mo e me'a, ka 'oku 'i ai pē mo e tafa'aki ia Sea 'e taha 'a e me'a 'oku ui ko e *energy security*, pē ko 'etau fakapapau'i 'e 'i ai ha ivi ma'u'anga ivi ma'a e fonua 'i he taimi 'oku ne fiema'u ai ee.

‘A ia ‘oku fa’a ‘i ai pē ‘a e fiema’u, fa’a ‘i ai hangē ‘oku fa’a lau ‘i he taimi ‘e ni’ihi ko e *base load*, ko e ‘uhingā ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i me’a ‘oku pau pē ke ki’i ‘i ai ma’u pē, pē ‘e ‘uha pē ‘e la’aá ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Eiki Palēmia: ...havili pe me’a kae ‘i ai pe ki’i me’a pehē ‘uhinga pe ke *make sure* pe mo fakapapau’i ‘e ma’u ‘a e ivi tau pehē ‘a e ivi ‘uhila ‘i he ngāue’aki ko eni.

‘I he fakataha ko eni ‘i he ngāue ko eni ki he’etau ‘uhila mo e me’a pehē ‘i he fakataha ko eni ‘a e kau taki. ‘Oku ‘omai ai ‘a e ngaahi me’alele ko eni e me’a. Ko e ‘ū me’alele heni ‘oku *hybrid* pe ko e ‘uhinga ‘oku lava ‘o ‘alu ‘uhila pea mo ‘alu ‘i he *diesel*, he ko e ‘uhinga kapau ‘oku ‘alu atu pe ‘o ‘osi ‘a e *charge* ko ē ‘a e ‘uhila pea mafuli leva ‘o *diesel and vice versa* Sea. ‘A ia pe ko e ‘uhinga pe ke tau kamata pe ke teketeke atu ke tau lava ‘o sio ki he lelei ko ē ‘a e *clean energy* pea hangē tau toki sio ai pe ‘e anga fēfē ke tau lava ‘o holoki ‘etau fiema’u ko ē mei he lolo.

He ko e tu’u he taimi ni tau *gradually* fokotu’u ko eni ‘etau *wind farm* ‘i Hahake hono ua, tau sio ko eni ke ‘ai mai pea mo e *solar mega* ‘e 20. Ko ‘etau feinga ia ke to’oto’o atu ‘etau fakafalala ki he lolo. Ka he ‘ikai ke hoko ia ‘o *overnight* he ‘ikai ke hoko ia ‘i he uike kaha’u pe ko e ta’u kaha’u ‘a e fo’i ‘alu ko ē ‘o mavahe ke tau kei falala ko ē ki he loló. ‘I he taimi tatau pe ‘e lava he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai ko eni ke holoki ai e totongi ‘o e loló mālō Sea ko e tokoni atu pe ki he poini mahu’inga na’e ‘ohake he Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fehu’ia palani Pule’anga ki hano fakatoka ha paipa ki he ‘utu lolo ‘i Touliki he kaha’u

Lord Fakafanua: Mālō Sea pea ko u faka’apa’apa pe ki he tali mei he Hou’eiki Pule’anga pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Palēmia. Ko ‘eku fakatalanoa atu ‘i he *MRX* koe’uhī ko e langa ko eni ‘oku fakapa’anga ‘i he *ADB* ‘i Kuini Salote. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palani ia ai ke fakatoka ha *pipe* pe ko ha *pipeline* mei uafu ki he tangikē lolo ‘oku tu’u ko eni ‘i Touliki. ‘A ia ko e kautaha ko eni ‘oku nau tānaki ko ē lolo ‘i Touliki ko e *TOTAL* ko e kautaha Falanisē mahalo ko e fika fā ia ko ē lahitaha ia ko ē lolo ‘i māmani pea mo e kautaha ‘oku *base* ‘i Tahiti ko e *Pacific Energy*. Sea ko e ongo kautaha ko eni ko naua ‘oku na hanga ‘o tānaki ‘a e lolo ko eni ‘oku fakahū mai ki he fonua ni. Pea ‘oku na toe hanga ‘o fakaivia’i ‘a e Tonga *Power* ko nautolu *customer* lahitaha ‘i Tonga ni ki he *diesel*.

Sea ko ‘eku ‘ohake e me’a ko eni koe’uhī ‘oku ‘i ai ‘a e fakahuohua ‘i he ‘i he palani ko eni, ka ‘i he’eku pōtalanoa mo e ongo kautaha ko eni he ‘oku na lisi mei hoku tofi’áSea ‘oku mahino mai ‘oku te’eki ke fu’u mā’opo’opo e palani. Ko e ‘uhinga e ha’u ko eni ‘a e *MRX* ke ma’u e *economies of scale* pe ko e lahi ange ‘a e koloa ko ē ‘oku uta mai he vaka ‘e taha ko e si’isi’i ange hono totongi fakalita ‘a e koloa pe ko e lolo tisolope ko e penisini. Sea ‘oku fiema’u ke fakalahi e tangikē ia ke ‘uhinga mālie ai e ha’u e *MRX* he ‘ikai ke ha’u e *MRX* ‘o fakahifo pe ha ki’i lita ‘e fiha. ‘I he ha’u e *MRX* ki Tonga ni ‘o fakahifo kātoa ‘ene fu’u uta, ka ‘i he’ene tu’u ko ē he ‘aho ni ‘ikai ke ai ha’atau palani ke fakalahi ‘etau tangikē ke tali’aki e *MRX*.

Ko 'eku fakatalanoa ko ē he 'aho ni ko 'etau palani ki he kaha'u pe ko e fiema'u pe ki he taimi nounou kae fai ha feliliu ka tau liliu ki he *renewable energy* pe 'oku toe toho hake *renewable energy* ke ki'i mama'o atu ka tau feinga'i e tisolo ke holo. 'E faingata'a ke tau fakafetaulaki'i 'a e ongo fiema'u Sea mahino kia au e fiema'u ke fai mo holoki e tisolo ka 'oku te'eki ke fu'u mā'opo'opo mālie e palani ki ai Sea ko e 'uhinga ia 'oku ou 'ohake ai. Pea 'oku fai pe faka'apa'apa ki he *authority* mahino pe 'oku 'i he molumalu e 'Eiki Minisitā ko eni Fefakatau'aki.

Ka ko 'eku 'ohake 'a e me'a ko eni he 'oku mahu'inga ke fai hono talanoa'i Sea he koe'uhī 'oku hā tonu he 'etau Patiseti Sea 'a e ngaahi palani ke fakatoka 'a e paipa Sea he ko e me'a ko ia 'oku lau miliona. Ko hono fakalahi ko ē tangikē 'oku lau miliona. Ko 'etau *invest* ko ia ke fakafoki mai e pa'anga na'e fakamole he kakaí pe ko ha pisinisi pe ko e fonua pe ko e tukuhau e pa'anga 'a e kakai 'e fakafoki mai 'aki 'a e taimi fēfē?

'E fakafoki mai 'a 'etau *investment* ko ia 'i loto pe he ta'u 'e 5 pe ko 'etau talanoa eni he ta'u 'e 30 ki he kaha'u? Kapau ko e 30 Sea tonu ke tuku ā e me'a ko ē ki he tafa'akí ka tau feinga'i e *renewable energy* 'oku mahino he 'ikai ke toe fiema'u ke tau mole pa'anga ki tu'apule'anga Sea. 'O hangē ko e ki'i palanite ko ē na'a ku talanoa atu ki ai 'a e kakaí 'oku fakafalala he taimi ni ki he Pule'angá koe'uhī 'oku vaivai.

Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ki he kaha'u ko e Pule'anga 'e fakafalala mai ki he kakai. Ko e ivi e kakaí malava ke tupulaki Sea. Pea ko e ivi e kakaí 'oku 'uhinga ai 'a e ngaahi Pule'anga mālohi ko ē 'i māmani. Pule'anga si'isi'i kakai mo e ivi e fonua lahi...

<003>

Taimi: 1500-1505

Lord Fakafanua : .. ko 'etau faka'amú ke pehē Sea. 'I he 'aho ni fakafalala 'etau kakai ki he Pule'anga, pea 'oku falala mai 'a e Pule'anga ke tñnaki pa'anga mei he kakai Sea. 'Oku 'ikai tonu ke pehē he kaha'ú, ka ko u tui ko e taumu'a ia he kaha'u ke tupulaki ha fonua, ke lahi ange 'a e kakaí 'i he Pule'anga. Ko e lelei e Pule'angá ko e kovi ia e kakai. Ko e lelei e kakaí ko e kovi ia 'a e Pule'anga. Ko hai 'e kalusefai? Pule'angá Sea. Ko 'etau ngāue ke tau ngāue ma'a e kakai 'o e fonua. Ko e pa'anga ke vahe ke taau mo tu'uloa ma'a e kakai e fonua Sea.

Sea 'oku mahino pē *issue* ko ia ka te u 'ohake 'eku tokanga ki he ...

Tui Pule'anga ke fakaivia 'ene ngāue ke mo'ui & tupulaki ai langa fakalalakaka fonuá

'Eiki Palēmia : Te u toe tñnaki atu pē ki he *issue* ko ia kapau 'e laumālie lelei pē ki ai e Fakafofonga Nōpele. 'I he *statement* faka'osi 'oku 'ikai ke 'uhinga ia *it's either or* ke mo'ui ē kae mate ē. Ko u tui ko e sai tahá ke fakaivia pē 'a e Pule'anga 'a e ngāué ke mo'ui pea mo *grow* ai tau pehē 'a e langa fakalalakaka ko ē 'a e fonua.

'I he me'a ko eni ki he *storage*, ngaahi ta'u lahi ko ē na'e fai e ngāue lahi ai pea mo e Pangikē 'a Māmani, ke 'ai ha *storage* ke lahi 'aupito. Ko e 'uhinga hangē ko e me'a 'a e Nōpelé, ke *makes sense* ki he 'u vaka lalahi ke nau ō mai 'o *float* kātoa mo e alame'a pehē. Me'apango pē ko e tu'u ko ē fakalao he taimi ni, na'e 'oange e ngofua ia 'a e ongo kautaha 'e 2 ko eni 'oku tu'u ko eni 'i matātahi, ke na *operate* 'ena *storage*. Pea taimi ko ia na'e talaatu ai, ei mo ō mai

ke tau ngāue fakataha, ‘ai pē ko e kautaha *storage* ‘e taha, na’e ai e kautaha ‘e taha na’e ‘ikai ke nau tali ‘enautolu ia. Pea na’a nau *threat* leva nautolu te nau ‘alu ‘o ngāue fakalao.

‘Oku kei fai leva e sio pē ko e toe hā ha tafa’aki fakalao ‘e lava ai ke ‘ai ai ha *unified* ha *company* ke nau tauhi ‘e nautolu ‘a e *storage* kae fai pē *distribution* ia ‘e he ngaahi kautaha kehé. ‘A ia ‘oku hokohoko atu pē Nōpele ‘a e ngāue ko ia. Ko e ‘uhinga pē hangē ko e ngaahi poini lelei na’a ke ‘ohake. Ka ko e taimi tatau kapau ‘e *avoid* hano ‘alu ‘a e ‘u vaka lalahi ki Fisi, pea toe fakahifo toe uta mai ha ki’i vaka si’isi’i ki Tonga ni. ‘A ia ko e fika ia ko ē na’e talaatu ko ē ‘anenai ‘e ala *save* ai ha ki’i sēniti.

Ko e me’a ko ia ki he *renewable* ko e me’a ia ki he kaha’u ‘etau *commitment* ki he feliliuaki e ‘ea, ka ‘e *will take time* hangē ko e lau mahalo ‘oku kei peseti ‘e 30 pē he taimi ni. Ka ‘e toe hū mai e *wind farm* hū mai mo e 20 *max solar farm* ke tau ofi leva ke ‘ova ‘aki e 50. ‘A ia ‘e hokohoko atu pē ngāue ia ko ia, he ko e me’a lelei pē ia ai ‘e Sea ka ai ha tōmui mai e vaka loló te tau ala *fall back* pē ki he’etau *renewable energy* Sea. Ka ‘oku mālō hono ‘ohake ‘e he Nōpele pea ‘e hokohoko atu pē ‘a e ngaahi ‘u talanoa ko ē fekau’aki mo e ngaahi topiki ko ia na’e me’a ki ai. Mālō.

Lord Fakafanua : Sea mahino pē ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia, pea ‘oku ‘ikai ke u vili kikihi au ki ai. ‘Oku ai ‘a e lea faka-Latina Sea ko e *Ceteris paribus* ‘oku ‘uhinga ia ko e me’a kātoa tu’uma’u pē. ‘A ia ko ‘eku fakalave ko eni ki he lelei ko ē ‘a e kakai, ‘oku ‘ikai ke sai ia ki he Pule’anga. ‘Oku tu’uma’u pē tu’unga mālohi e Pule’angá mo ‘enau ngeia mo ‘enau ngāue lelei. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ‘oku fiema’u ke laka hake he taha ‘ia naua ke fakalaka ‘a e kakai mo ‘enau ivi mo ‘enau kakavá ‘oku mo’ui mei ai ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ke u tukuhifo e Pule’anga, pē mate ‘a e Pule’anga, pē ‘oku kovi ‘a e Pule’anga. Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia *Ceteris paribus* ‘I ai e taha ‘ia naua ‘e laka ange he toengá. Ka ko ‘eku faka’amú ‘aku ia ko e kakai e fonuá ‘e laka hake, pea ‘e pou pou ‘a e Pule’angá ki he laka hake ‘a e kakai Sea.

Fakamālō’ia & vikia fuofua Pule’anga ke fokotu’u Komisiona ki hono Tau’i ‘o e Faihala

Sea ko e peesi fika 40 ‘oku hā ai ‘a e pou tuliki fika 3, Sea fekau’aki eni pea mo e kupu ko eni ki he Komisiona ki Hono Fakafepaki’i ‘a e Faihala pē Ta’efaitotonu Sea. Sea, fakamālō ki he Pule’anga fakakakato ‘a e ngāue ko eni ta’u eni ‘e 17 hono paasi e lao ko eni, ko e toki fuofua Pule’anga eni ‘oku ne hanga ‘o fokotu’u ‘a e lakanga ko eni ke ‘i ai ha taha pehé ni. ‘I he ngaahi *institution* ko eni ‘i Fale Alea Sea pea mo e Pule’anga. Ko e ni’ihi ko e ngaahi kupu fakalao pē ko e *statutory body* ‘oku ne hanga ‘o vakai’i mo siofi ‘etau ngāue ‘oku hangatonu pea ‘oku fakalao, ko e ‘Atita Seniale mo e ‘Ompatimeni pea ko e nima hono 3 eni ke fakakakato ‘aki ‘a e toko 3, ke ma’u ‘a e fo’i pule t olu ko ia ‘oku ne vakai’i ‘etau ngāue Sea ko e *Anti Corruption Commissioner* pē koe Komisoni ki hono Tau’i ‘o e Faihala. Pasipasi atu Sea ki he Pule’angá, mālō.

(*Ne pasipasi kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea*)

Fehu’ia pe ‘oku fe’unga 800000 vahea he Patiseti ki he ‘Ofisi Komisoni Tau’i ‘o e Faihala

Sea ko ‘eku ‘eke, ...

Taimi: 1505-1510

Lord Fakafanua: ... pa'anga ko eni 'e 800000 'oku 'ave ki ai 'oku fe'unga? 'oku fe'unga e 800000 ko ē 'oku vahe he ta'u fakapa'anga ko eni? Sea 'oku 'i ai ha'anau 'ofisi? 'E langa ha'anau 'ofisi fo'ou. Me'a lelei kapau 'oku tau fokotu'u e 'Ofisi ki hono Tau'i mo Fakafepaki'i e 'a e Faihala Sea ka ko e me'a 'oku tonu ke mahino 'oku tau'atāina 'a e 'ofisi e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea te u ki'i tokoni atu pē Sea. Ko e 'ofisi kuo 'osi 'i ai e 'ofisi lolotonga fai hono fakalelei'i 'i he 'uhī ke a'u pē ki he kamata'anga ko ia 'o Siula'i kuo kamata ngāue e 'ofisi ko eni. Mālō Sea.

Me'a 'Eiki Sea ka hū mai *Starlink* 'e 'ikai mate ai *TCC/Digicel* kae toe ma'ama'a ange 'initaneti

Lord Fakafanua: Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Lao. Koe'uhī ko e ngaahi me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai 'i he peesi ko 'eni ko hono tau'i 'o e faihala Sea. Pea 'i he 'i he 'ū kupu ko eni 'oku ne hanga 'o vakai'i e ngāue e Pule'anga ko e sino pē ko eni 'oku fakalao'i ke ne vakai'i 'a e ngāue e kau Fakafofonga mo e Hou'eiki Minisitā. Ko e toengá 'oku nau taliui mo nautolu ka tautolu ka 'oku mahu'inga ke 'i ai ha taha 'oku ne tauhi 'oku ne tauhi mai kitautolu mo 'etau ngāue ke hangatonu pea mo mo'oni pea mo fakalao Sea. Ko ia ai ko u fakamālō ki he Pule'anga hono vahe'i mai e pa'anga ko eni teuteu'i mo 'enau 'ofisi mo fakaiuia'i mo fakanofu ha taha ke ne fai 'a e ngāue 'oku mahu'inga ko eni 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou pea ko u fakamālō atu ki ai Sea.

Sea 'i he peesi 40 'i he pou tuliki fika tolu pē fekau'aki ia pea mo e keipolo ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko. Ko 'eku kumi fakama'ala'ala pē 'a'aku ki he Pule'angá ke toki 'omai ha'anau tali ngalingali ko e aleapau ko eni pea mo e Pule'anga 'Asitelēlia pea mo Nu'usila kuo 'osi fakamo'oni. Pea ko e pa'anga lahi eni 'oku tokoni mai ki he fonua 32 poini, 32 miliona Sea mahalo 'oku faai atu ia he 60 miliona ki 'olunga pa'anga Tonga. Ko e pa'anga lahi eni Sea pea ko u tui ko e ngāue ko eni 'oku kau ia he ngāue ke malu'i e fonuá mei ha toe motu 'etau keipolo.

Ko e fo'i palanite fo'ou eni ia 'e taha Sea 'oku tolu 'aki 'a e palani 'e ua nau talanoa ki ai. Palanite ko ē 'initaneti Sea pea 'oku 'i ai mo e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'e fiema'u ke pule'i 'aki 'a e ki'i palanite ko eni. Sea ko u fakamālō ki he Pule'anga hono alea'i e tokoni ko eni 'ikai ko ha pa'anga eni ia pē ko ha ivi 'a e kakai Tonga Sea ko e pa'anga eni ia 'oku foaki mai mei he'etau kau kaungāme'a mei 'Asitelēlia pea mo Nu'usila. Pea ko u fakamālō au ka nautolu 'i he'enau lotolahi ke foaki mai 'a e pa'anga ko eni pea ko u tui pē au 'oku 'oatu 'enau falala ki he Pule'anga.

Neongo ia Sea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi faingamālie makehe ia 'oku kei pukepuke he Pule'anga 'e lava ke ma'u monū mei ai e kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ano totongi ki he Pule'anga pē ko ha mole ki he Pule'anga 'e taha. Mahalo 'oku mea'i pē ia he 'Eiki Palēmia ko 'eku lau eni ki he kautaha ko e *Starlink*. 'Oku nau kei fakaongoongo pē pē 'e foaki ange ha'anau laiseni.

Sea 'ikai ke u tui au ia ka ha'u e *Starlink* ki Tonga ni te ne tamate'i e *Digicel* pē ko e *TCC*. Ko e *Digicel* mo e *TCC* ko 'ena ngāue ke na fa'u ha netiueka ma'a e fonua 'a ia ko e *Terrestrial network* pē ko e *network* 'oku 'ikai ke ngāue'aki ki he telefoni to'oto'o Sea. Ko e *Starlink* ko e satelaite ia 'oku fa'u 'oku 'ave pē ia 'o fakapipiki he 'apinofo'anga e kakai pē ko 'enau

pisinisi Sea. ‘Oku fe’auhi ia pea mo e kau *ISP* pē ko e *Internet Service Provider* Sea ‘oku ‘ikai ke fe’auhi ia pea mo e *TCC* pea mo e *Digicel*.

‘I hono aofangatuku e me’a ko ia Sea ‘e kei ma’ama’a ange pē keipolo ‘i he *Starlink* ‘o kapau ‘e tukuhiho e ngaahi kautaha ‘a e totongi ko ē ‘oku tukuange ki he kakaí ‘o fakatatau ki he’ enau fakamole Sea. Ma’u he *Tonga Cable*, *Digicel* mo e *TCC* ‘a e *benefit* pē ko e lelei ‘a e me’a’ ofa na’e foaki ko e keipolo ko eni ‘oku ‘i ‘i Kolomotu’a pea mo e keipolo ko ē ‘oku ‘amanaki ke foaki ‘e ‘Asitelēlia mo Nu’usila ki Vava’u. Sea ma’u ta’etotongi. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku kei mamafa ai ‘a ‘etau totongi ‘initaneti Seahe na’e ma’u ta’etotongi. Pea ko e taumu’a ko ē Pangikē ‘o Māmani ‘enau ‘omai ko eni e keipolo ke ‘ave ‘a e ngaahi monū ko ia ki he kakaí ke nau *benefit* mei ai. Sea ‘oku te’eki ai ke tau sio ‘oku hoko e me’a ko ia he ‘aho ni ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e pou pou ki he fefakatau’aki ke tau’atāina mo fe’au’auhi ke *benefit* e kakaí ‘o e fonua mei ai Sea.

Tokanga ‘Eua 11 ki ha Lao ke vakai’i ‘oku fe’au’auhi ongo kautaha fetu’utaki kae lava ke ma’ama’a ‘initaneti

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pē ‘o ‘o fai ha ki’i fehu’i he fo’i poini mahu’inga ko eni ki he ki he keipolo ‘oku, ‘oku ‘i ai e fakamo’oni ia ...

<005>

Taimi: 1510 – 1515

Taniela Fusimālohi: ... Tu’utu’uni ia ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpelé. Pea ko e fehu’i ki he Pule’angá he ‘oku hangē ia ‘oku ‘ikai ke na fe’auhi kinaua, ‘a e ongo kautaha ko ení. ‘Oku, pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao ia ke mou hanga ‘o siofi pe vakavakai’i ‘okú na fe’auhi. He ko e anga ‘eku ma’ú ko e ‘uhinga ia na’e ‘ai ai ke 2. Pea kapau ‘e 3 ‘aki e *Starlink* ko ‘ene sai tahá ia. Ka ‘oku hangē ka au ia ‘oku mo’oni ‘a e lau ia ko ení ‘oku ‘i ai ‘a e me’a fakatekinikale ia pe ko ha fa’ahinga ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke na fe’auhi naua he ‘okú na meimei tatau pe ‘ena me’a ‘anaua ‘oku faí, ka ‘oku ‘ikai ke lava ‘o holo ‘a e totongi ia.

Ko hono uá Sea, ‘oku fakahā mai he malanga ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpelé ‘a e *principle* mā’olunga ‘oku ‘omai’aki e tokoní he ‘ikai ke fakatupu pa’anga ai e me’á. ‘Ilo ia ‘e au he’emau vai ko ē ‘i ‘Euá, mai e tokoní ia pea ‘ikai ke holo e totongi vai ia kae toki lele pe ia ‘i ‘olunga. Kae toki fai e tokoni ko eni ‘i Mā’asi ‘o e ta’u kuo ‘osí. Ko eni ia ‘oku kei tu’uma’u pe totongi ia, ka na’e ‘uhinga e tokoni mai ‘a e ngaahi fonuá ko hotau masivá ke tukutuku hifo e me’á ki he lelei ‘a e kakaí.

Ka ko u fakatokanga’i ‘e au e ongo kautaha ‘e 2 ko ení, ‘oku hangē ia

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u kole pe au ke u tali atu ‘e au e me’a ‘a e Nōpelé kae toki malanga ia hano taimi ‘ona ia

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Oku hū mai pe ia ‘o malanga he lolotonga ‘a e me’a

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ko ha malanga Sea ko e fehu’i atu mu’a ke ke tali mai ko e hā e me’a ‘oku kei mamafa ai ‘oku mo’oni e malanga ‘a e ‘Eiki Nōpelé

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘io, mahino kiate au ‘a e fehu’i Fakafofonga ‘Eua 11,

‘Eiki Palēmīa: Ko e fehu’i ia ‘a e ‘Eiki Nopele te u tali atu ia ‘e au.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai pe fehu’i kae ‘oua te ke toe tuputāmaki ho’o fehu’i. Fehu’i ke a’u ki he Pule’angá.

Ngāue ke fakahoko he Pule’anga taimi ‘oku fai ha kole laiseni mai ha taha muli

‘Eiki Palēmīa: Mālo Sea ‘a e ma’u faingamālié, ko e *competition* foki ia ‘oku tau tui kotoa pē ‘oku sai. Fe’au’auhi, holo ‘a e *price*, sai ai ‘a e ngāué mo e alā me’a pehē. Fekau’aki ko eni pea mo e, pe ko e hā ‘a e *TCC* mo e *Digicel*. ‘Oku mou ‘ilo’i lelei pe ‘ena fe’au’auhi ‘i he’ena feinga ke ma’u mai e kau *customer* mo e ‘ū alā me’a pehē. ‘A ia ko e pou pou pe ‘aku ia ‘oku fai ‘a e fe’auhi ko iá.

Ki he fekau’aki pea mo e *Starlink* ‘oku ‘ilo ‘e he motu’á ni ia e lelei e *Starlink*. He ne ‘i ai e fo’i tisi ia he ‘osi ko ē ‘a e sunamí na’e tu’u homau ‘apí. Na’e ‘ilo’i pe ‘e kita ‘a e kamakamatá na’e tuai pea ‘alu pe ‘o vave ange ko ‘enau anga ange ia mo e me’a ko ē hono *tune* ‘a e *Starlink*.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ou ta’e’ilo ki he lelei ‘o e *Starlink* Sea. Ka ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ko ē ke lēsisitá kuo pau ke ‘i ai e ngaahi fatongia ‘oku pau ke fai. ‘A ia kuo pau ke mau sio, ko e hā ‘ene *affect* ko ē ‘a e māketí ‘o kapau ‘e sai ki he *competition*. Pe ‘e ha’u pe ia mo e ‘initānetí ‘o to’o ‘e ia *internet market* ko ē ‘a e ongo *incumbency* pe ko e ongo ua ko eni ‘okú na lolotonga ‘i he māketí ‘o *affect* leva ai ‘enau *bottom line* ‘o *affect* ai ‘enau ngaahi sēvesi kehé ‘o kau ai e telefoní.

‘A ia ko e ‘uhingá ia. ‘Oku pau ke fai e sio ki ai, pau ke sio pe ‘oku ha’u ko ā ‘o ‘ai ha’anau *local investment*. Pe ko e *invest* ‘i Tongá ni pe ‘ikai pe ‘e *operate* pe ia ‘i Fisi mo Nu’usila pea toki kumi mai pe ‘a e fo’i tisi ia ‘o tu’u ‘i Tongá ni ‘o lele ia mei Fisi, mei Nu’usila mo e alā me’a pehē. Kae ‘ikai ke ‘i ai ha ‘inivesimeni ia ki Tongá ni, ‘ikai ke ‘i ai ha kau ngāue ia ‘e fakangāue’i ‘i Tongá ni.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ko e tu’u ia he taimi ní ka ko e ngaahi fehu’i ia ko ē ‘oku fai ai ko ē talanoa mo e *Starlink* ke fai ha sio ki ai pe te nau ala ō mai ‘o fai ha *investment*. He ko e palopalema pe foki ‘e taha ‘o kapau tau pehē ‘e uesia ai ‘a e tafa’aki ‘initaneti ia ‘i he *Digicel* mo e *TCC*, ko hono fakanofu atu e kau ngāue aí. ‘A ia ko e fakanofu atu ia ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ofisi ia mo ha me’a ke ne fakangāue’i. Tau pehē ‘i he tafa’aki ko ē ‘o e *Starlink* ‘e mole leva ai e si’i mo’ui hotau kāinga ko iá.

Ko e *bottom lines* ia pe ko e fakalukufua ko ē e talanoá, ‘oku ke pehē ia ‘e ta’ofi. Ka ‘oku pau ke nau tali mai e ngaahi fehu’i ko eni ke fai hano sivi’i ‘ene *affect*, ‘ene hanga ‘o uesia ‘a e *market dynamics*. Pe ko ‘ene fengāue’aki mo ‘enau fe’au’auhi, ko ‘etau sio pe ‘oku ‘i ai ha’ane tokoni mai pe ko ha’ane *invest* ki he fonuá ke fokotu’u ha’ane ‘ofisi mo e ‘ū alā me’a pehē ‘i Tongá ni. ‘Okú ne tokoni mai ki he *employment* ‘o ‘etau kau ngāue, ‘a e kau Tongá ‘i Tongá ni pe ‘ikai. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku *go through* ‘a e Pule’angá ai pea mo e *Starlink* kae toki ngofua leva tau pehē ke sio ke ‘oange hane laiseni pe ko e hā e *conditions*.

Mahino ‘aupito pe ‘e sai ia ki he ‘otu motu mo e me’a ka ‘oku ‘ai pe eni ke fai ha sio ki he ngaahi me’a ko eni na’e fai e lave atu ki ai ko ē Sea. He ‘oku mahu’inga pē ke tau sio fakalukufua, ‘ikai ke ngata pe he’etau sio taautaha ‘o ma’u ‘etau ‘initaneti vavé ka ko ‘etau sio

ko e hā 'ene *affect* 'i he *competition environment* ko ē 'i he tafa'aki ko eni e fetu'utakí Sea, mālo

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pe 'Eiki Nōpele ko 'eku fehu'i hono uá ko hai 'oku 'alu 'o sio ki ai ke fakapapau'i ko e me'a ko ena 'okú ke fakamatalá ko e mo'oni 'okú na fe'auhi. He ko e *evidence* ko ē 'oku ma'u ko ē 'e he kakaí 'oku 'ikai ke na fe'auhi kinaua. He 'oku mahino mai e ...

<006>

Taimi: 1515-1520

Taniela Fusimalohi: ... fakamatala ko ē 'oku ma'ú 'oku mou toe to'o pa'anga mei he 'ū kautaha ko eni 'i he ngaahi *fee* kehekehe mo e tukuhau.

'Eiki Palēmia: Pea ko e laiseni kotoa pe 'e kapau ko e 'ikai mahalo ke ke ngāue faka-Pule'anga, ka ko e 'uhinga 'oku ke 'ilo'i ma'u pe ko e 'atu ha laiseni ha me'a 'oku totongi 'a e laiseni ko ia. Pea 'oku kau pe ki ai mo e ongo *telecom* ai pea 'oku tonu ke ke mea'i pe ia 'e Fakafofonga. 'A ia ko e ngaahi *fee* pau ia 'oku tānaki ko e 'uhingá 'oku tau laiseni 'a e me'a ko ia pea tau laiseni mo e *space*.

Taniela Fusimalohi: 'E Sea, ka ko e tokoni eni ko e fo'i poini ia 'oku 'omai he 'Eiki Nōpele,

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i na'a ke 'omai pea ko u feinga ke tali atu 'e Fakafofonga

Taniela Fusimalohi: Ko e tokoni eni he 'oku ke feinga koe ke ke 'alu koe ia mama'o mei he me'a 'oku ou vivili ki ai. Kapau na'a na fe'auhi mo'oni 'oku hanu e kakai ko e te'eki ai pe ke te ki'i ngāue'aki 'ete ki'i fo'i kika 'e fiha 'osi ia. 'Oku talamai ia 'oku ai e ki'i seniti 'e fiha ia 'oku toe to'o ia he Potungāue ki he me'a

'Eiki Palēmia: 'Io, pea te ke malanga ā koe kae tuku mai ha faingamālie pe te u tali atu ā ka tau hoko atu ki he fakamalanga 'a e Nōpele. 'Ai pea tuku mai ha taimi 'oku ke

Taniela Fusimalohi: 'E Sea, 'oku lau miliona e pa'anga 'oku tānaki he fa'ahinga pisinisi ko eni. Miliona lahi, *Digicel* mo e *TCC* 'oku na tānaki e lau miliona heni

'Eiki Palēmia: 'Io, mālo ko 'eku lau Fakafofonga, 'e Fakafofonga, na'a ke pehē na'e ma'u e fiha 'a e *profit* 'a e *TCC* Fakafofonga, tuku ā e fa'a lea noa'ia mo e ta'emahino.

Taniela Fusimalohi: 'I he funga 'o e masiva ko eni 'oku talanoa ki ai 'a e 'Eiki Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, ko 'eku faka'amu pe 'aku ke u 'ilo

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, Fakafofonga, 'e malanga pe mo ke me'a mo vahevahe

'Eiki Palēmia: 'Io

Sea Komiti Kakato: Mo e 'Eiki Palēmia he taimi 'oku fai ai ho'omo feme'a'aki, kapau leva 'e 'ikai ke u ta'ofi atu pea mo feme'a'aki lelei pe.

'Eiki Palēmia: Sio ki ai, 'ai fehu'i na'e fiha e

Taniela Fusimalohi: Kapau te ne tali mai e fehu’i pea sai

‘Eiki Palēmia: Pe’i tali mai e fehu’i na’e fiha e *profit* ‘a e *TCC* he ta’u ko ē na’e ‘osi mai na’e ‘omai ‘o fakahu mai ki he falé ni, na’e fiha, ‘oua ‘e ‘ai mai laulau miliona. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke mea’i ia pea tuku ā. Tuku ā ki he Fakafofonga Nōpele he ‘oku mahu’inga ‘ene ngaahi fokotu’u fakakaukau mai ki he Pule’anga ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito pe Nōpele ia, he ko e me’a pe eni ia mei he ‘osi eni e ngaahi ta’u lahi ‘a ‘etau sio ‘oku ai e *grant* ‘omai. Hangē ko e *Cable*, hā leva ho’o me’a ‘oku kei mamafa ai, e pe ko e hā ‘a ia ki a au ia, ‘ikai ko hoku tatā Palēmia ka ko ‘eku tatā ako.

Sai ‘ia au kapau na’e ta’etotongi e ‘initaneti ‘a e ngaahi ako he, ka ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ‘e kei fiema’u pe ke fakangāue’i ‘a e kakai ‘i he Tonga *Cable*. ‘E kei fiema’u pe ke totongi ‘a e *maintenance* ‘o e *cable*. ‘E kei fiema’u pe ke totongi ke *standby* ‘a e fu’u vaka ko eni ka hoko ha me’a ki he *cable* ‘e lele mai ‘o *fix* ‘a e *cable* ko e.

‘A ia ko e fanga ki’i *cost* ko ia Sea, ‘oku fiema’u pe ke *cover* ia ‘e ‘a ia ko e mo’oni ia ka ko u tui tatau mo e Nōpele ke holo hifo, holo e ‘initaneti. Pea kapau ‘e ‘alu ā ki he ako ta’etotongi, pou pou lahi au ki ai Sea, mālō ‘aupito.

Lord Fakafanua: Sea, ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Palēmia ki he’ene tali ko eni koe’uhi ‘oku mahino mai ‘oku ma tui tatau pe ke holo e ‘initaneti pea ko e taumu’á ia, ko e hā pe founá Sea. Ko e me’a ia e Pule’anga ke nau ngāue ki ai.

Fehu’ia ‘oku fu’u totu’a 6.7 miliona vahe’i Patiseti ki he Tonga Post ke fakafika tu’asila ngaahi ‘api

Sea ‘ohake e tokangá ki he peesi fika 40 ‘a ia ko e, me’a eni fekau’aki mo e Tonga *Post*, Sea. Ko u fakatokanga’i hifo ko e pa’anga ‘e 6.7miliona ‘oku ‘ave ki hono fakafika ko eni ‘etau ‘api ko eni ‘i kolo Sea. ‘Oku kole fie fakama’ala’ala pe ‘a’aku ia koe’uhi kiate au ia ‘oku fu’u tōtu’a e pa’anga ko eni ‘i he ngāue ko e ‘oku fiema’u ke fakahokó. ‘I he anga ko e ‘eku fakafuofua, ko hono fakafika ko eni ‘ū ‘api, ‘ikai ke tonu ke 6.7miliona ia. Tuku kehe kapau ‘oku ai ha ngaahi sisitemi ia ‘oku mamafa pe ko ha ngaahi founa ngāue, ke toki fakama’ala’ala mai pe e Pule’anga pe ko hono mo’oni pe ‘eni. Hono mahu’inga ko e hono fakafika mo tu’asila ko eni ‘ū hala ‘oku 6.7miliona.

He ko e me’a ko e ‘oku ou taukave’i Sea, ko e pa’anga ko ē ‘oku tau fakamolé ke ma’u mei ai ‘a e lelei taha ma’a e kakai ‘o e fonuá ‘o kapau ko ha 500000 pe ia ‘e lava ai hono fakahingoa ai e ‘ū hala. Ta ko e ko e toenga ia e \$6 miliona ‘e ‘aonga ange ia ha hala ha ngāue ki he me’a ko e ‘oku toutou kole ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12.

Pea ko ‘eku sio pe ‘a’aku ki he fo’i fika ‘i he anga ‘eku ma’u ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ‘e taha ki he ngāue ko eni ngali fu’u lahi kiate au pea ko me’a pe ia ke toki fakatonutonu mai mei he Pule’anga e ‘uhinga ‘oku 6.7 miliona ai Sea.

Fakamālō’ia Pule’anga hono fakaivia’i vouti Fale Aleá ke lava fakapa’anga fakamafola feme’a’aki Fale Alea he *TBC*

Sea, 'i he peesi tataū pe, ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Hou'eiki Pule'anga, 'i hono fakaivia'i e Vouti 'a e Fale Alea 'aki 'a e 200000 ke fakapa'anga 'aki 'a e fakamāfola atu 'a e feme'a'aki 'i he letio, *TBC*. Sea, ko e me'a eni 'oku tokanga lahi ki ai e kau Fakafofonga tautefito ki a 'Eua 11 pea na'e fai 'ene kole ki he Pule'anga ke tuku mai ha mahalo ko ha 500000 pe ko e 600000 ke fai'aki e *broadcast* Sea.

Ko e poini 'i he vā pe 'a e Pule'anga pea mo e *TBC* fakamāfola letiō ko eni 'a Tongá 'oku nau fakamahu'inga'i pe ki he 2kilu. Pea ko ia 'oku ou fakamālō Sea, koe'uhi 'oku kau eni 'i hono fakalelei 'o 'etau ngāue pea ko u fakamālō ki he Pule'anga ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Lord Fakafanua: ... Pule'angá hono fakaivia'i e ngāue 'a e Falé 'i ai Sea.

Fakamalo'ia ngaue Pule'anga ke fetukutuku ngaue ke ngaue'aki tekinolosia fakaonopooni hangē ko e *TESR*

Peesi 43 Sea, peesi 43 ko e kaveinga ngāue lalahi eni hono fitu Sea fekau'aki eni pea mo e, mo e *trade* pe ko e fefakatau'aki pea mo hono tupulaki 'a e *economy* ko eni e fonuá Sea. 'Oku ou tokanga ki heni Sea koe'uhi 'oku ou fakamālō ki he Pule'angá hono 'ohake e Tonga *E-commerce Strategy Roadmap* pe ko e *TESR*. Ko e me'a mahu'inga hono fetukutuku 'etau ngaahi founga ngāué mo 'etau ngaahi *process* ki he *digital*. Toki 'osi eni 'etau feme'a'aki fekau'aki pea mo e *cable* ko hono fehokotaki ia e fonuá ki tu'apule'anga, ka ko hono ngāue'i ko eni e fo'i tekinolosia ko iá 'i loto fonuá Sea ke fetukutuku 'a e ngaahi ngāue mo e founga ngāue 'a e Pule'angá ki he ngaahi tekinolosia onopooni ko ē e 'ahó ke fakasi'isi'i ai e fakamolé Sea.

Ko e *digitization* 'o e Pule'angá pehē foki ki he *E-Government* ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá. Ko e \$taha 'oku tau fakahū ki ai 'oku ma'u mei ai fakafuofua ki he pa'anga 'e 39. Sea 'oku kau ia he ngaahi polokalama lelei koe'uhi 'oku ma'u mei ai 'a e koloa e fonuá pea 'oku ne hanga 'o fakamasila'i 'etau ngāué mo fakafaingofua'i 'a e ngāue 'a e ngaahi kautahá. Koe'uhi ko e ngaahi kautaha ko ē 'i Tongá ní, *time is money* pea 'oku mole 'enau taimí mo 'enau pa'angá ki he kilu 'i he fefoki'aki holo 'i he Pule'angá, ngaahi potungāué.

Tokanga ki he matavaivai 'i he totongi ngāue'aki foomu (*online*) he 'initaneti e Potungāue Fefakatau'aki

Te u fakatātā 'aki pē eni pea 'oku 'ikai ke u tukuhifo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ka 'oku nau 'ave 'enau lesisitá *online*. Mālō. Kapau ke fiema'u ke fie 'ilo ki ha kautaha, me'a atu ki he 'enau *website* kumi, ma'u ai e Talēkita, ko 'enau *annual return* mo e hā fua. Ko e ki'i matavaivai pē 'e taha 'oku ou fakatokanga'i ai Sea, fakafonu atu e foomú *online*, a'u ko ē ki he taimi ko ē 'oku fiema'u ke totongi ai 'oku kei fiema'u pē ke te 'alu ki he 'ofisí 'o totongi Sea. 'Oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu ...

Lord Fakafanua: Hafekasi 'enau *online* Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni atu ki he ...

Lord Fakafanua: He 'oku talamai 'oku *online* ka 'oku *online* pe ia he'ete fakafonu foomú ka 'oku 'ikai *online* ia ki he totongi.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'e tali pē Feitu'u na e tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Leipá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ki'i tokoni atu pē, tapu mo e Feitu'u na ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Feinga Potungāue Fefakatau'aki ke fakafokifoki mai tu'unga 'enau sisitemi ke lava 'o totongi 'initaneti e ngaahi pisinisi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Sea 'oku mo'oni 'aupito pē me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá 'a e 'Eiki Nōpelé. He ko 'emau toe feinga eni ke fakaakeake e sisitemi ko eni he ko e tokoni foki eni 'a 'Aositelēlia na'e fakahoko ki he Pule'angá 'i he ta'u 2014. Pea na'e *launch* pea hifoaki e polokalama ko eni pea 'oku 'ikai ko ha'atau toe langa ki ha ngaahi, langa'i mamahi 'i ha ngaahi me'a kimu'a atu. Ka na'e 'i ai 'a e hū mai 'a e ngaahi Pule'anga kuo hokó ia 'o fakata'e'aonga'i hono ngāue'aki e sisitemi. Ko 'emau feinga eni ke toe fakafokifoki mai.

'A ia ko e fo'i fakahoa ko iá 'i he 2014 na'e 'osi lava pē totongi *online* ia ko ē 'o e ngaahi pisinisi mo e me'á, pea makatu'unga he 'ikai ke toe ngāue'aki 'a e sisitemi ko iá ko 'emau feinga eni ke fakafokifoki ke toe 'alu ki he tu'unga 'oku 'i ai. Ko e tokoni ena 'a 'Aositelēlia pea na'a nau *withdraw* nautolu ko hono 'ikai ke ngāue'aki ka 'oku tali peseti 'e 100 e motu'á ni 'a e me'a 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpelé. 'Oku mau feinga ke fakafoki ki he tu'unga ko ē na'e 'i ai pe toe fakalaka hake ai. Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: Pea 'oku ou fiefia 'aupito he tali ko ē 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā koe'uhí 'oku ou fiefia 'aupito he ngāue ko eni 'oku fakahoko he 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e Pa'anga Tānaki Hū Maí. He 'oku ngāue 'a e Potungāue Kasitomu, *Revenue* ke fetukutuku e ngāue ko ē 'ū falekoloá ke faka'ilekitulōnika.

Sea ko e taimi ko ē 'oku tau fakafalala ai ki he komipiutá pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha 'e tu'u he vaha'á, si'isi'i e fakamolé, si'isi'i ha faingamālie ke fai ai ha faihala Sea. Pea mahino 'a e ngaahi fika ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'akí.

Sea ko u fiefia 'aupito koe'uhí ko e *Custom* mo e *Revenue* 'oku nau ngāue ke fakafaingamālie'i, ko e mata ia 'a e Pule'angá ki he kakai e fonuá mo e ngaahi pisinisi 'a ē 'oku tānaki mei ai 'a e pa'anga e Pule'angá Sea. Mahu'inga 'aupito ke tau tauhi 'a e vā 'a e potungāue ko eni ki he Tānaki Pa'angá pehē foki ki he Potungāue ki he 'u Fefakatau'akí pea mo e Pisinisi Sea.

Lahi e hanu e 'ū pisinisi Sea koe'uhí 'oku nau totongi tukuha ka 'oku 'ikai ke nau sio 'oku ola 'enau ngāue 'i he'enau ma'ú. Ka ko e ngaahi ngāue pehé ní Sea 'oku ne hanga 'o

fakamasila'i e vā 'a e ngaahi pisinisi pea mo e Pule'angá pea 'oku ou fakamālō ai ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko iá. Ko 'eku 'ohaké Sea he 'oku fai e tokanga ko e me'a ia te ne hanga 'o poupou'i ke mālohi mo lava e ngaahi pisinisi 'o tā kátoa hangē ko e faka'amu ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Sea 'i he kongá tatau pē, fai 'a e tokanga ki he *fisheries sector* pe ko e ngāue ko eni toutai. ...

<001>

Taimi: 1525-1530

Fokotu'u na'a lava ke faama'i fonu he fonua ni ke tokoni he tafa'aki fakatakimamata & kavenga fakafonua

Lord Fakafanua: Koe'uhí 'oku 'i ai 'a e pa'anga tokoni 'Amelika 'e 10 miliona, ki he polokalama *PSOP* pē ko e *Pathway* ki he *Sustainable Ocean Project*. Sea, ko e polokalama ko eni 'oku lava ai 'a 'etau vāhenga kehekehe 'o lave 'i he vaka 'oku ne hanga 'o pule'i makehe 'a e *SMA*, 'e 32. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko eni, koe'uhí he 'oku ne hanga 'o poupou'i 'a e sekitā ko eni ki he toutai, pehē foki kia kinautolu 'oku nau masiva ange 'i he ngaahi motú Sea.

Ka ko e 'uhinga 'a e polokalama ko eni Sea ke fakatupulaki 'a e *economy* ko eni 'i motú, pea 'i he taimi tatau pē malu'i pea mo 'etau 'oseni Sea, ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e tokanga ki ai koe'uhí ko e langa fakakaukau eni 'oku 'oatu 'i he taimi ní Sea. Fēfē kapau 'e 'i ai ha'atau *hatchery* ki he fonu. Taimi ni ko e *hatchery* ko ē 'oku fokotu'utu'ú, ko e vāsuva, ko e mokohunu ngaahi ika kehekehe Sea, ka ko e me'a te ne hanga 'o tānaki mai ki he fiema'u ko eni 'a e kau takimamatá ko e fonú Sea, he 'oku 'alu pē taimi mo holo hifo 'a e fika ko ē e fonú pea ko e fonú ko e me'a ia 'oku manako ki ai 'a e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua Sea.

Ka 'oku fiema'u ke tatau hono pule'i 'o e fonú pea mo e mokohunu he 'e malava pē ke lahi ange pa'anga 'oku tānaki 'i he fonua mei ai Sea. Kapau te tau lava 'o faama'i 'a e fonú, ke hoko 'a e fonu ko ha mātanga ki he takimamatá pea 'i he taimi tatau pē 'e *sustainable* pea lahiange fonú 'i he 'etau 'ātakai, pea ko e 'ova ko ē ai, 'e lava pē 'o fakatau 'o tukuange atu ki he kakai 'o e fonuá 'o 'aonga atu ki he konifelenisi mo e hā fua 'a e 'u kátoanga Sea.

Sea ko e peesi fika, muimui pē mei ai mei he peesi ko eni ki he toutai Sea, ko e *PPP*, pē ko e *Public partner Private Partnership*, 'i he ngoue Sea, ...

Kole mei Ha'apai ki he Pule'anga ke faka'atā laiseni uta ika hakau ki muli

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a Sea pē 'e lava ke u ki'i fehu'i ai leva ki he 'Eiki Nōpele. Nōpele lolotonga ho'o lave ki he toutai 'a Ha'apai ko e ika ko ē 'i Ha'apai lahi tahá, ko e ika hakau, *fish reef*, ko e *reef fish*. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke ne ta'ofi 'a e hū ko ē 'a e ika ko eni ki 'Amelika he 'oku ngofua pē hono uta 'ona ia 'i he vakapuna, 'a e ika ko eni 'oku ou fakamatala atu mei he hakau.

Kapau 'oku 'i ai ha'ate silini, vakapuna pē ko e toni 'e fiha ngofua ia, ka 'oku hanga 'e he ki'i *policy* ia a e toutai 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha lao, 'ikai ko ha *regulation*, ko e *policy*, 'a ia ko e *policy* 'Eiki Sea, 'oku lava pē 'e he Minisitā ia 'o liliu.

Fai 'a e kole 'a e ni'ihiki he me'a ko eni 'Eiki Sea, koe'uhi he ko e ika Ha'apai, ko e lahi taha 'a e ika hakau, 'oku hanga ia ki 'Amelika Sea. Mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea hono *price* ko ē hono 'ave ki 'Amelika, fu'u lelei 'aupito. Ka 'oku hanga 'e he *policy* ia ko eni 'o ta'ofi, ko e me'a ko ē 'oku ongo 'Eiki Sea he 'oku 'i ai 'a e ni'ihiki ia 'oku ma'u, 'oku 'i ai 'a e ni'ihiki ia 'oku 'ikai ke ma'u.

Ko ia 'oku ou kole atu ko fē pē Nōpele kole mu'a ki he Minisitā ke angalelei mu'a ke faka'atā mai ha laiseni ma'a Ha'apai, pē ko hai pē 'oku 'i muli ke ne 'ai pē ko eni ke si'i uta ai 'a e ika hakau 'a e kāinga 'Eiki Sea, ke 'ave 'i he vaká, koe'uhí 'Eiki Sea ko e me'a 'a e Feitu'u na, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'a Ha'apai ke 'omai he vakapuna, ko e tñnaki pē 'enau ika he'enau *packing*, 'i he'enau *freezer*, pē ko e *cooler* 'o toki 'osi tau pehē ha uike 'e 2 pea toki 'omai he vaka ke ne ma'u mai 'a e koniteina ko ē 'i heni ke fakaheka ai ki 'Amelika.

Ko ia ko e ki'i fehu'i pē ia mo e kole koe'uhí he kāinga mo e ngaahi fu'u Patiseti faufaua ko eni ke lava ke a'u ki he *interest* 'a e kakai. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai: Tapu mo e Feitu'u na, pea pehē ki he Kōmiti Kakato. Fiema'u pē ke fakamahino atu 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u laiseni ko eni, he koe'uhi na'e ta'ofi 'a e kautaha ko e *local*, ko e taha ia 'a e ngaahi kautaha na'a nau ma'u 'enau laiseni ke hū atu 'a e me'atahi ki 'Amelika. Kapau te mou manatu pē na'e 'i ai 'a e fo'i taimi na'e hongē ika ai 'a Tonga ni, pea kau ai mo e tukumisi, pea pehē mo e ika ko eni 'o e ngaahi hakaú.

Ko e me'a ke mahino 'Eiki Sea, 'oku fai ma'u pē 'a e savea faka-māhina 'a e potungāue, ki he tu'unga 'o e me'a mo'ui ko ē 'i tahi ke malu'i ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Toutai: ... 'etau me'atokoni ko eni 'a e fonua 'o tatau pe 'i tahi pea mo 'uta. Ka ko e ngaahi laiseni ko eni 'oku fakahū ki he tafa'aki fakalaó pea 'oku ngāue ki ai 'i he taimi ni. Ka ko e fakamo'oni ko eni mei he ngaahi savea ko eni na'e 'uhinga ai hono toloi mai mo e 'ū kole laiseni ko eni. Ko e fo'i taimi ko eni na'a nau uta vaka 'aisi ai nautolu 'a e me'atahi 'o kau ai mo e ika ma'ama'a ia ko eni na'e peseti 'e 5 'oku tuku mai mei he ngaahi kautaha toutai ke fakatau ma'ama'a ki he \$7.00 ki he kilo.

Na'e 'ikai ke malava 'o fakatau ki he kakai 'i he fo'i founa ko eni 'i hono fetuku ia 'e ...ko e ngaahi kautaha muli eni. Pea 'oku ma'u pe 'enau mo'ui 'i muli. Ko e fo'i taimi hongē ika ia ko eni 'oku fu'u siokita 'aupito ia ki he fonua 'Eiki Sea ke nau toe fetuku atu 'e vnautolu ia 'o fakasi'isi'i 'a e ma'u'anga me'atokoni 'a e fonua.

'Oku lahi pe 'a e ngaahi me'a ke fakahoko atu 'o hangē ko e fiema'u ko eni 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Ko e fonu 'oku tapu 'aupito pe 'a e fonu fefine ia 'i he taimi kotoa pe. Ko e fonu tangata pe 'oku fa'a fakangofua 'i he vaha'a taimi. Ka ko Ha'apai pe 'oku nau maumau'i lahi e lao ko eni 'Eiki Sea he fakasi'isi'i ko ē 'a e fonu mei tahi mālō.

Lord Fakafanua: Sea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fakamanatu ki he Pule’anga fekau’aki mo e ‘ātakai ‘i Tapuhia malava ke faka’aonga’i ngaahi ivi mei he veve ke monū ai e Tonga

Lord Fakafanua: Ko u tui ‘oku kau pe hoku kāinga ‘a’aku ‘i Ha’apai hono maumau’i ‘ene lao. Ka ko e me’a Sea ‘oku ou taki e tokanga ki he ngoue koe’uhī ‘oku ‘i ai heni ‘a e fokotu’u ki he Tonga *Circular Economy* pea ‘oku mahu’inga Sea koe’uhī ko e kau eni ‘i he *import substitution* pe ko hono holoki ‘a e tupu ‘a e totongi koloá, ‘a ia tau tokanga ke fakahoko Sea.

Ko ‘eku ‘ohake pe e me’a ko eni Sea he ‘oku sai ‘aupito ‘a e fakakaukau ko eni ‘a e Pule’anga ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ‘oku nau *Public Private Partnership* mo ia mei Siamane ke fakahoko e ngāue ko eni pea ‘oku fai ‘a e ngāue fakataha pea mo e ngaahi kautaha ngoue koe’uhī ko e *circular economy* ko eni Sea ‘e tupu pe ‘a e ngoue pea ma’u mei ai ‘a e ivi ‘uhila pea toe ma’u mei ai ‘a e *feed* pe ko e fafanga. Pea ‘oku toe foki pe ia ‘o tokoni ki he monumanu ko ē ‘oku nau hanga ‘o fakatupu e kasa ‘e foki mai pe ‘o ... ‘a ia ‘oku vilo pehē pe ‘a e fo’i *circular economy* ‘o nofo ma’u pe pa’anga ‘i Tonga ni pea mo langa ngāue langa fakalalakala ki he ngoue Sea.

Sea ko ‘eku tātaki pe ‘a’aku ia ki he fa’ahinga fakakaukau ko ia koe’uhī na’e ‘a’ahi atu ‘a e Komiti ‘Ātakai ki Hu’atolitoli kātaki ki Tapuhia ‘o mahino mei he fakamatala ‘a e *CEO* ko eni ‘a e *Waste Authority Limited* ko e solova’anga pe ko ē ‘enau ngaahi palopalema mei he vai ki he vela, ki he maumau e ‘ātakai mo e lāunga ‘a e ni’ihi ko eni ‘i ai ‘i he fo’i siakale ko eni ‘a Tapuhia Sea, ko e *waste to energy*.

Ka ko e *waste to energy* Sea ‘oku kau mo ia ‘i he *circular economy* koe’uhī ko e veve kotoa pe ‘oku tātaki ‘oku ‘ikai ke mole fo’i ivi ko ia. Ka ‘oku liliu ia ko e ‘uhila, ko e kasa mo e *biodiesel* toe foki mai pe ‘etau *waste* pe ko ‘etau veve ‘o ‘aonga ki he fonuá Sea. Ko e ‘uhinga ia e *waste to energy*. Pea ko u pou pou atu ki he fakakaukau ko eni kuo ‘osi tali he Pule’anga ke nau fengāue’aki mo e kautaha ‘i he ngoué. Ka ko u fakamanatu atu pe ‘oku ‘i ai mo e fiema’u ‘a e ‘ātakai pea mo e ivi ko eni ‘oku tanu pe ia ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ngaahi monū ‘e lava ‘o ma’u mei ai ko e toe pe ke tali ke fakahoko e ngāue hangē ko e fiema’u ko eni e *CEO* ko ē e *Waste Energy*.

Sea ‘i he kongā tatau pe ko e takimamata. ‘Oku fai e tokanga ...

<003>

Taimi: 1535-1540

Lord fakafanua : ... ki he sio tofua’á ‘oku ‘amanaki eni ke kamata e to’u sio tofua’a he ta’u ni, kamata ia ‘i he māhina katu’u. Pea ‘oku kau eni he ivi lahi ‘oku ne tātaki koe’uhi ko e kau Takimamata. Ka ko e me’a ko ia ‘oku ou tokanga ki ai Sea, ko e palopalema ko ia e laiseni ‘oku hā pē heni ‘i he kupu. ‘E malava pē ‘o solova kapau te tau poto hono fa’u e ngaahi tu’utu’uni ke taliui mai e kakai mulí he taimi ‘oku nau fa’u pisinisi ai ‘i Tonga ni Sea.

Ko e angamaheni ko ē ‘a e pisinisi ko eni sio tofua’a, ha’u pē ha muli mo ha’ane pa’anga fakatau ha’ane vaka pea fakangāue’i ha’ane kau ngāue ‘i Tonga ni, ‘o nau ngāue pē ‘i loto he

fo'i *season* pē ko e māhina 'e 4 pē 5. Ko 'ene 'alu pē tofua'á ko 'ene 'alu ia e pālangí. Sea 'e 'ikai ke tau lava fakapapau', i ko e lau mano mo e lau miliona 'oku totongi 'e he kau muli ke nau mamata ki he tofua'a Tongá 'oku nofo 'i Tonga ni Sea. Totongi pē 'e nautolu 'i tu'apule'anga, nau tau mai he vakapuna fai enau ngāue 'i he'etau tahi, nau toe heka pē he vakapuna 'alu te'eki ai ke tau sio tautolu ha fo'i monū 'e taha ko e koloa tofua'a 'a Tonga ni.

Sea ko e ngaahi me'a ko ia ke pule'i 'aki ha ngaahi *Regulation* mo ha ngaahi lao fe'unga ke puke 'aki 'a e koloa 'a e fonuá ke tānaki ma'a e fonuá kae 'oua 'e ha'u pē kakai muli 'o tānaki e tu'umālie 'i he'etau koloa fakaenatula Sea.

Lolotonga ngāue Pule'angá ke fa'u Tu'utu'uni (*Regulation*) ke mapule'i lelei ngāue mamata tofua'a

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i tokoni atu ki he ki'i poini mahu'inga ko ia 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele Ha'apai. Tapu mo e Feitu'ú na Sea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ko e poini ko ia 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpelé 'oku mo'oni 'aupito. Ka 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai, 'a e ngāue pango ko eni 'oku fai 'e he kakai muli ko eni 'i Tonga ni. 'Oku 'ikai ngata 'i he'enua o mai 'o fakahoko 'a e ngāue pehē 'i Tonga ni, kau ai 'a Vava'u pea mo Ha'apai, ka 'oku nau toe o mai nautolu ia ke nau hanga 'o tu'utu'uni hangatonu mai ki he Potungāue ki he me'a ko eni 'oku fakahokó. 'Oku lolotonga tali 'a e Potungāue 'i he taimi ni ki he taimi ko ia 'e *review* ai ko ē 'enua ngaahi laiseni, pea 'oku ai e fakakaukau 'a e motu'a ni ke to'o 'osi 'a e ni'ihī muli ko eni 'oku nau o mai 'o fakalele laiseni ko eni.

Ko e poini 'e taha 'oku ou tānaki atu ki he me'a na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele, ko e kau ai 'a e fiema'u ko ia 'e he ngaahi tu'utu'uni, ke 'i ai ha'anau 'akauni pangikē 'i Tonga ni. Ko e me'a na'e ma'u 'e he motu'a ni, 'oku tokolahi ia 'oku 'ikai. Pea 'ikai ngata ai 'oku nau o mai 'o ngāue'aki 'a e ngaahi 'uhinga fakalao ke fakamanamana'i 'aki e Potungāue. 'A ia 'oku 'osi mahino honau tūkunga 'onautolu ia he taimi ni. Pea 'oku mo'oni 'aupito ia Sea. 'I he taimi tatau pē ko e sekitoa ia ko eni, 'ikai ke ngata 'i he'ene mahu'ingá, ko hono monitoa ko eni ko ē 'o e ngāue mamata tofua'a 'i Tonga ni, 'oku tōnounou ai 'a e tafa'aki ko ia 'a e Takimamata.

'Uluaki pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'angāue 'ikai ke 'i ai ha vaka lelei, tatau pē 'i Ha'apai pea mo Vava'u kae pehē ki 'Eua. 'ikai ke 'i ai ha me'angāue lelei ia ke muimui'i ia, monitoa 'aki 'a e ngāue 'a e kau muli ko eni 'oku fai 'i Tonga ni. 'Oku ta'efiemālie 'a e motu'a ni ia 'i he ngāue ko eni 'a e kau papālangi ko eni 'oku fai 'i muli. 'ikai ngata ai 'oku nau toe o mai nautolu ke nau toe tu'utu'uni mai ke 'oua 'e toe foaki ha laiseni ki he kakai ko ē 'o e fonuá, hangē ko ia 'oku me'a ki ai e Sea. Pea 'oku 'ikai ke tali ia e he Potungāue 'a e fa'ahinga fakakaukau ko eni. 'E 'uluaki 'oange 'a e faingamālié ki hotau kakai, he 'oku nau malava pē 'enautolu 'o kumi honau vaka, ko nautolu 'oku nau kapiteni 'i he ngaahi vaka ko ia 'oku fai e mamata tofua'a. Na'e tali pē he 'Eiki Palēmia 'a e kole ke 'omai ha vaka, ka ko e 'i he ngaahi vaka tokoni, ka ko e ngaahi vaka ia 'oku fiema'u ko ē 'e he mamata tofua'á ko e ngaahi vaka ia 'oku *horse power* 'e 250 hono mālohí ke ne lava 'o tuli holo 'a e feitu'u ko ia 'oku malele holo ko ē ki ai.

'A ia ko e kaveinga ia 'oku mau.. ko e fa'u tu'utu'uni mo e fa'u e *Regulation* hangē ko e me'a 'oku tokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, 'oku lolotonga fakahoko ia he taimi ni ke fakapapau'i, pea 'i he taimi tatau 'oku tali fiemālie 'a e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Nōpelé 'oku mo'oni ia.

Faka'osi pē Sea, ko e motu'a ni ia 'oku 'i ai 'eku māfana mavahe 'a'aku ia he founa malanga ko eni he tipeiti 'oku 'omai ko eni 'e he Fakafofonga Nōpele. 'Ikai ke ngata he'ene ha'u he founa 'oku mahino, ka 'oku ha'u he laumālie lelei pea faingofua leva hono tali e ngaahi fehu'i pea 'oku ha'u he ngaahi poini 'oku tokoni ki he'etau ngāue Sea. Kapau 'e pehē 'a e ha'u ko ia 'a e fakamalangá me'a ifo mo'oni hotau Fale ni Sea. Mālō.

Lord Fakafanua : Sea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā, ko 'ene tali mei he Potungāue fekau'aki pea mo e tofua'a. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga 'eku fakamalangá 'aku Sea 'oku fai ha laulanu. 'Oku 'ikai ke u tokanga au ki he kau muli mo e kau pālangi koe'uhi ko 'enau tu'umālie. Sea ko u tokanga au ki he vahevahe taau, pea mo taliui ki he'etau tu'utu'uni Sea, mo e lao e fonua. Pea ko e vahevahe taau ko ia ...

<004>

Taimi: 1540-1545

Lord Fakafanua: ... 'o kapau 'oku foaki atu ha'o laiseni pea ke ngāue'i e laiseni ko ia mei Sanuali ki Tīsema. 'Oua te ke fakangāue'i pē kau Tongá 'i he fo'i vaha'a taimi ko ē 'oku ma'u ai ho monū pea ke li'aki koe e fonua he toenga e ta'u. Ko e me'a ia ko u tokanga ki ai Sea. He 'oku 'i ai pē kau muli ia kuo nau 'osi liliu Tonga Sea 'oku nau 'inivesi 'i Tonga ni nau fakalele pisinisi 'i Tonga ni 'oku nau ngāue'i e kau Tonga mei Sanuali ki Tīsema sai pē kau muli ia ko ia Sea. Pea 'oku 'i ai mo e kau Tonga 'oku nau pehē ko e ni'ihi ko ē 'oku nau filifili pē taimi ke nau ha'u ai 'o tānaki mei Tonga pea 'ikai ke nau fakafoki ki he fonuá 'aki hono fakangāue'i ha kakai mei Sanuali ki Tīsema ko u tokanga ki ai Sea. Ka ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko 'enau ngaahi tu'utu'uni ko ena 'oku fai e ngāue ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, fakamolemole pē 'a e Fakafofonga Nōpele ko e kakai pehē pē 'oku ou 'uhinga ki ai na'a taku kuo ngali laulanu e 'uhinga ko ē e fakamalanga atu ai 'a e tali fehu'i ka ko e kakai tatau pē 'oku 'uhinga ki ai e Sea 'oku 'ikai ke tukuaki'i ha taha mālō.

Tokanga Nopele fika 2 Ha'apai ke fakaiuia mo tokangaekina tafa'aki fakatakimamata

Lord Fakafanua: Mālō Sea te u 'alu hake ki he poini hono hoko 'oku 'osi 'oku 'i he peesi tatau pē fekau'aki pea mo e *Beautification Program* 'oku tānaki atu pē 'eni ki he fiema'u ko eni e Takimamata Sea koe'uhí ko e kongā lahi 'etau *GDP* ko e takimamata. Pea 'oku 'i ai leva e tokanga koe'uhí ko e 'oatu langa fakakaukau pē eni ki he Pule'anga ke nau fakakaukau 'a e Takimamata 'i he *Queen Sālote Wharf* 42 pea mo e Hala Vuná Sea he ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 42 *Wharf* 'oku tui'io pē ai 'a e *fisheries* pē ko e toutai fakataha pea mo e takimamata Sea.

Sea kapau ko e takimamata 'oku mu'omu'a he fonua ni fakamavahe'i ha taha 'ia naua ke 'i ai ha feitu'u mahino ki he kau takimamata. Na'a lavea ha taha. Na'a namu fefeo ha takimamata Sea ko e me'a ko eni ko e fakakaukau motu'a pē ia he *Port Authority* ka ko 'eku toe 'ohake pē he 'oku mahu'inga 'etau ngāue ki he takimamata ke fakaiuia'i 'aki e fonua. Pea mo faka'ai'ai e takimamata koe'uhí ko e tofua'a koe'uhí ko 'etau 'oseni ko e ko e ngaahi me'a ko ē natula 'oku tau hanga 'o polepole pea mo tānaki pa'anga 'aki Sea ke tau malu'i.

Ko e peesi hono hoko Sea ko e fekau'aki pea mo e *cruise liner* pē ko e *cruise ship* ko e ngaahi vaka ko eni 'oku 'a'ahi maí ko e ivi lahi 'oku ma'u he vaka pē 'e taha Sea ko e toko lau afe

‘oku ‘i ai. Ko ‘enau taki ko ‘enau fakamole pē ko eni ‘i he māketi pē ko e uafu pē ko ha feitu’u ‘i Tonga ni ‘oku ongo’i ‘e he kakai ‘o e fonuá ko e hā pē ‘enau ‘enau fakamole kau ha’u ko eni he vakameili Sea.

Sea ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku si’isi’i e ngaahi feitu’u ke nau ‘alu ki ai. Mālō ‘oku langa ‘a e Uafu ko eni ‘i Vuna Sea pea ‘oku hoko ia ko e uafu lelei taha ki he vakameili ‘i he Pasifiki ‘osi fakamo’oni’i ia ‘e he ‘ū kautaha vaká. Sea ‘oku toe pē eni ke ‘i ai ha feitu’u ke nau ‘a’ahi ki ai. Si’isi’i ke ‘i ai ha’atau langa ngāue ke fakama’a e kolo he taimi ‘oku ‘i heni ai e vakameili Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha ngaahi polokalama pē ko ha *block party* pē ko ha fa’ahinga me’a ke faka’ai’ai ai ‘a e kau ‘a’ahi mai mei tu’apule’anga Sea he vakameili. Ko e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke tau tuku atu pē ke nau ha’u ke nau ha’u ‘o sio he hā Sea?

Ko e pasi pē ki, ki he Ha’amonga pea nau foki mai ‘osi e fo’i houa ‘e taha ko e hā ‘enau me’a ‘e fai he toenga ‘a e taimi Sea? Sea ‘oku ‘ikai ko ha’aku tukuhifo eni ‘a ‘etau Potungāue Takimamata ka ko ‘eku poupou atu kia nautolu ke nau toe langa mai ha ngāue makehe ma’a e ni’ihi ko ē ‘oku ha’u he vakameilí koe’uhí ko e faingamālie ‘oku ‘omai he vakameili ka kitautolu Sea ‘o hangē ko e fakakaukau ko eni Sea. ‘Ai ha fo’i motu ‘ave kātoa ki ai e pā mo e me’angāue mo e me’a kotoa ke nau ō ‘o tau ‘o fai ai ‘enau kaukautahi mo ‘enau fiefia ‘ave ha ngaahi *Jet Ski* ki ai ke nau ō ki ai. Ko e motu ko ia ‘ai ke taha miliona he uike pē ko e hā kae *win* ki he kautaha vaká. Fakamo’oni e *contract* pea ha’u pē kautaha vaka ‘oku ‘osi ‘i ai e feitu’u ‘i Tonga ni ke nau *base* ki ai ngaahi ngāue pehē Sea ‘oku faingofua pē hono ‘ai kapau ‘e loto e Pule’anga ke fakahoko pē ko e ngaahi ngāue ‘oku ne hanga ‘o fakatupu e ngaahi ngāue ma’a e kakai ke nau ma’u mei ai ha’anau pa’anga. Sea ‘i he peesi fika 46.

Eiki Minisitā Takimamata: Sea ‘ai kau ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Leipa na’e ai ha me’a ke tokanga ki ai?

Ngāue Potungāue Takimamata ke fakafoki mai tauhi fakamatamatalelei Nuku’alofa ki he potugāue & folau ‘eve’eva

Eiki Minisitā Takimamata: ‘Io kātaki pē ko ‘eku ko ‘eku ko e me’a na’e me’a hake ko ē ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘oku mo’oni ‘aupito ko e ngaahi fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai he ‘Eiki Nōpele ‘oku mo’oni ‘aupito ia. ‘Uluaki pē ko e *beautification* pē ko e fakamatamatalelei na’e ngata pē ia mei he tafa’aki ko ena ki Palasi ki he Hala Vuna ‘o lele ai ki Popua. ‘A ia ‘i he ‘uhinga tokua ‘oku ‘i ai e *project* ia ‘a e *Waste Management* pē ko e *Waste Authority* ‘i he tafa’aki ko ena ko ē ki Sopú. Toutou lāunga mai e Fakafofonga Fika 1 ko ē ‘o Tongatapu 1 ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 ‘i he kehekehe ‘a e tafa’aki e Hala Vuna pea mo e tafa’aki ko ē ki Sopa pea ‘oku ‘osi fai e fengāue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā ki he *MEIDECC* ke fakafoki mai ia ki he Takimamata kae lava ke tauhi. Ko e ngaahi ke lava ke tauhi ke faka’ofa’ofa tatau pea mo e tafa’aki ki he Hala Vuna ko e ngaahi poini ko ē ‘oku ‘omai he ...

<005>

Taimi: 1545 – 1550

Eiki Minisitā Takimamata: ... He kau Nōpelé fekau’aki mo ha ngaahi ‘ekitivitī pe ko ha ngaahi *products* makehe ke toe fa’u ke ha’u ki ai e takimamatá ki Tongá ni. ‘Oku toe fakalahi’aki e vaka meili ko eni ‘e ha’u ki he fonuá ni ‘aki ha vaka meili ‘e 40 ‘i he ta’ú ni. ‘I

he ta'ú ni mo e kongā ki he ta'ú kaha'ú 'a ia 'oku toe lahi ange ai mei liunga 2 e lahi e ngaahi vaka meilí.

Ka ko e toe eni ke toe fa'u ha ngaahi 'ekitiviti (*activity*) pe ko ha ngaahi *products* ke 'omai 'a e kakai 'o fakahoko. 'E 'Eiki Nōpele 'oku lolotonga fai 'a e ngāue lahi ki ai 'a e Potungāue Takimamatá fakataha pea mo e *Tourism Authority* ke fakahoko e ngaahi ngāue ko iá. 'Oku mau tali kātoa e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku 'omai 'oku mo'oni. Ka 'oku mau lolotonga ngāue ki ai. Ko u tui pe ko e patiseti ki he ta'ú kaha'ú mau lipooti mai e ola e ngaahi ngāue ko iá, mālō.

Tevita Puloka: Fakamālō atu 'e 'Eiki Minisitā ho'o me'a'aki e fo'i fokotu'utu'u ko eni ki he tafa'aki Hihifo e Palasí ke fuofua kamata ai e *block party* ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'o Ha'apai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, ka u ki'i tokoni atu pe ko e, na'á ku ngāue foki he potungāue ko ení he ta'ú 'e 6. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga 'ene tō lalo 'a'ana ko 'emau 'i aí ka ko e me'a eni Sea ko e *ratio* ko ē e fakamole ko ē ko e fika ko eni 'oku talamai 'e he 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni. Kapau te tau 'avalisi atu ko e toko 2000 'a e vaka. 'Oku 'ova he toko 100000 'oku ha'u ki heni he ta'ú ka ko e palopalema eni Sea 'oku 'ikai ke toe kehekehe ia mo e *diagram* ko eni ne tau 'osi talanoa ki he ngoué mo e toutai.

Ko e *product creation* ko e me'á ia, 'oku *base* he'etau, 'oku fakafalala he'etau *culture* pe ko 'etau me'a fakafonuá mo e ngaahi me'a 'e ha'u ai. Ko e me'a 'oku ngāvaivaí ia he ko e fanga ki'i pisinisi iiki te nau fai e me'a ko ení. Ka ko e talanoa ko ē ke 'ai ke fakatupu ko ē ha ngaahi me'a pehē 'oku 'ikai ke toe kehekehe ia mo 'ene si'i vivili mai ko ē ke 'oange ha pa'anga ki he ngoué mo e me'á.

'Oku tuai 'etau hanga 'o langa 'a e ivi ko ē ko e ke ne faí, he 'oku 'osi 'i ai e kakai ia 'oku nau mateuteu. Hangē ko 'Euá, 'osi 'i ai e kakai ia 'oku nau mateuteu ke kole ha'anau laiseni ki he mamata tofua'á. Ka 'oku 'ikai foki ke nau ma'u 'a e 'ū me'a 'e ni'ihī hangē ko e fakavaka mo e 'ū me'a pehē. 'Oku nau poto nautolu he faka'ulí mo e ka 'oku nau fiema'u ha ki'i, ko 'eku poiní Sea hangē ko 'eku talanoa atu 'aneafi.

Ko e *economic incentives* ko ē ke langa'i e *private sector* 'oku pulia mei he'etau patiseti. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia, 'ikai ke lava 'e he tangata ia ko ē 'o 'e he 'Eiki Minisitā ia 'oku mo'oni 'ene talanoá 'ana ia. Ko e tau mai e fu'u vaka meilí ko e feitu'u pe 'e 2 'oku fai ki ai e ō. Ko e ōmai pe ki he me'a ko eni hení mo e ō ki 'Oholei. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia, ka ko e *taxi*, ko e ngaahi me'a kehekehe ia 'oku nau pine atu ki ai. 'Ikaí ke lava ia Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e me'a ko ē ke ne hanga 'o fakaivia'aki e 'ū pisinisi ko ē.

'Osi fai 'e nautolu e savea 'o 'ilo, 'a e me'a ko ē ke faí. Ka ko e *capacity* pe ko e ivi ko ē 'o e fanga ki'i me'a, pisinisi iiki ko ē ke nau fai 'a e ngāue he 'ēlia 'o e takimamatá. He 'ikai ke mafola 'a e penefiti (*benefit*) ia hangē ko e me'a ko ē 'oku talanoa ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé. He 'ikai ke mafola ia kapau 'oku 'ikai ke fai ha fakaivia 'e he Minisitā ko ení ke ne langa'i e takimamatá.

Lord Fakafanua: 'Eiki Sea, ke u feinga'i atu 'e au ke faka'osi atu 'eku poiní, toutou tu'u e fakamalangá koe'uhí ko e ngaahi tokoni mā'olunga ko eni Sea. Sea ko e tēpile fika 11, 'a ia 'oku fakapatiseti ai 'a e ngaahi potungāue ko ē 'oku tefito ai e me'a ko u tokanga ki ai Sea. Ko e me'a mahu'inga ko ē 'i he kaveinga ngāue lalahi ko eni fika 7 Sea, ko e fu'u mīsini eni 'okú

ne ngāue'i e fonuá. 'Oku tǎnaki mai e pa'angá, 'okú ne ngāue'i e ngaahi potungāue mahu'inga ko eni kau ai 'a e *trade*, ko e ngoué, ko e toutaí, ko e takimamatá, ko e feitu'u eni 'oku ma'u ai e ivi ko eni e Pule'angá Sea.

Fokotu'u ki he Pule'anga ki ha founa ngāue ke fakatupulaki uta koloa ki muli

Ka ko u fakatokanga'i he ngaahi fokotu'utu'u ko ení ke toki fakatonutonu pea meí he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke u sio 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue heni fekau'aki pea mo e *trade facilitation*, hono faka'ai'ai ke faingofua 'a e *export*. Koe'uhí ko 'etau fakamamafa eni ke feinga'i ke laka hake 'a e *import substitution* fiema'u ke lahi 'a e 'ave koloa ko ē ki mulí. 'A ia koe ni'ihi ko eni pe ko e faama pe ko e hā, ko 'ene koloa ko ē 'oku tupu ko ē 'i Tonga ní 'oku fiema'u ke faingofua hono 'ave atu ki tu'apule'angá. Ko e me'a ko iá ko e fatongia 'o e Pule'angá ke nau tokoni'i.

Sea, ko ha ngāue ke tukuhifo 'a e kau *middle man* pe ko e ni'ihi ko ē 'oku tu'u he vaha'á 'o ne tǎnaki 'o ma'u 'e ia e ngaahi monū Sea. 'Oku hoko pe eni he ngoué, 'oku hoko he toutaí, 'oku hoko he *sector* kotoa pe, kau ai 'a e *sector* lahi taha ko eni 'a e lī pa'angá Sea. Ko 'eku talanoa ki he lī pa'angá Sea, koe'uhí ko e lahi e ivi kakai 'oku ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Lord Fakafanua : ... 'Oku mole mei he fonua ni, 'oku nau ō 'o ma'u mo'ui koe'uhi ko e polokalama toli ko eni 'i 'Aositelelia pea mo Nu'usila Sea. Pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fakahalaki 'enau kumi faingamālie, ka ko 'enau 'alu koe'uhi ko e si'isi'i 'a e faingamālie lotofonua ni Sea. Ka ko e me'a lelei ma'u he fonua ni, tǎnaki 'etau lau miliona mei tu'apule'anga 'oku nau *send* mai ki Tonga ni, pea na'e 'osi *out* 'a e *article* 'aneafi mei he Pule'anga 'Aositelelia 'o fakamahino'i, 'i he kau toli ko ia mei he Pasifiki, ko e kau Tonga pē Sea 'oku lahi taha 'enau 'ave pa'anga ki Tonga ni.

Pa'anga 'e fiha 'oku tǎnaki he 'aho, ko hono *send* mai ki Tonga ni Sea, ko e ngaahi *fee* kotoa pē ko e ngaahi tute kotoa pē, ko e pa'anga lahi ia 'oku to'o mei he kakai 'o e fonuá koe'uhi ko e kau *middleman* Sea. Mahu'inga ia e tekinolosia, 'oku ne hanga 'o tā kolosi, 'o to'o ke 'oua 'e toe 'i ai ha pangikē pē ko ha taha 'i loto, kae 'ave pē tokoni ko ē 'oku 'omai mei he kau toli, hangatonu ki he tokotaha 'oku fiema'u ke 'ave ki ai.

Sea ko e ngāue ia ke to'o 'a e kau *middleman*, 'oku 'ikai ke hoko pē 'i he ngaahi sekitā taautaha ka 'oku hoko pē he lī pa'anga 'a ia 'oku a'u ki he peseti 'e 35 pē 40 'o 'etau *GDP* Sea. Ko e fu'u pa'anga lahi ia. Pea 'i he'eku lave ki ai Sea, 'oku fai e tokanga ki he pa'anga mohe ko eni 'a 'etau kau toli ko ia 'oku 'alu ki 'Asitelēlia 'oku fihia 'i 'Asitelēlia.

Fokotu'u ki he Pule'anga ki ha ngāue ke lava fakafoki mai lau piliona pa'anga kau Tonga mei he to'o ki he sino'i pa'anga malolo 'Asitelēlia

Sea, talu e kamata e toli 'i 'Asitēlelia, ko e pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē ki he pa'anga sino mālōlō ko e *Retirement Fund* ko ē pē ko e *Superannuation* ko ia 'a 'Asitelēlia 'oku to'o ia mei

he vahe ‘a hotau kāinga Tonga ‘oku nau ngāue ‘i ‘Asitelēlia, ‘o fa’o ia ‘i ‘Asitelēlia ‘o fa’o ia ‘i ‘Asitelēlia ‘oku ‘ikai ke lava ia fakafoki mai ki Tonga ni Sea. A’u mai ki he ‘aho ni Sea, ko e pa’anga ko ē ‘a e kakai Tonga na’e ngāue ‘i ‘Aositelelia ‘oku kei *stuck* ‘i ‘Asitelēlia, 500 miliona ‘Asitelēlia Sea ko e *half a billion dollars* ‘a e pa’anga ‘a e kakai ‘o e fonua, ko ‘enau ō he toli ‘oku kei fihia ‘i ‘Asitelēlia, koe’uhi ‘oku te’eki ai ke liliu ‘e ‘Asitelēlia ‘enau lao Sea.

Ko ‘eku ‘ohake e me’a ko eni he ‘oku ai e fatongia ‘o e Pule’anga ke nau ‘ohake he’enau aleapau pea mo e Pule’anga ‘Asitelēlia, ke fai ha’anau tokanga ke tukuange mai e pa’anga ko ia Sea. Koe’uhi ko e pa’anga sino mālōlō fēfē kapau ‘e ‘ave hangatonu pē ki he *Retirement* ko ia ‘a Tonga ni. Sea, fiefia ‘aupito ‘a Maikolo mo e *CEO Retirement* ‘o kapau ko ia. *Half a billion dollar* ko e 500 miliona Sea. Ko e ‘omai pē mei he *Retire* ‘a ‘Asitelēlia ke ‘omai e ivi e kakai Tonga ke ‘aonga ki he kakai Tonga ‘i Tonga ni Sea. ‘Omai ki he *Retirement* heni. Ko u tui mahalo pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a fakatekinikale ‘oku ne hanga ‘o fakafe’atungia’i ka ko ‘eku ‘ohake ‘a e me’a ko eni ‘oku te’eki ai ke tokanga mai ha taha ia ki ai Sea.

Fakahā Pule’anga kei fai ngāue ki he pa’anga mālōlō kau ngāue toli

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ka u ki’i fakahoha’a atu Sea. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele he’ene ‘oatu e tafa’aki ko eni, pea ‘oku ai ‘a e fiefia ai ko hono ‘uhinga ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai pea ‘oku fai e fakataha lahi ki ai ‘i Nōvema, ‘i he tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai e tokanga ki ai.

Ko e *Superannuation* ko e tukuhau ia ‘i ‘Asitelēlia, pea ‘i he ‘ene pehē ko e tukuhau ko ia ‘oku loto pē ‘a ‘Aositelelia ke ‘i ai ‘oku tātaki pē ia ai. Ki he’ene mavahe mai ko ia ki heni, ‘oku ‘i ai ‘a e hingoa kehe ia ‘oku ngāue’aki ‘e he kakai ko ia ‘i heni. Ko e palopalemá ia. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, he ‘e fakamanatu eni na’a mau ki’i alea pē ki ai ‘i Nu’usila, pea ‘oku poupu ki ai mo e Pule’anga fo’ou ko eni ‘i Nu’usila.

Ka ‘oku ‘ohake eni ko hono ‘uhingá he ko e konga lahi eni ‘oku fai ki ai e tokanga, pea ‘oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpelé ‘i he’ene ‘ohake ‘a e tafa’aki ko eni. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke to’o ia ‘e ‘Asitelēlia ke ne tauhi. Ko e tu’unga ko ē ko ē ‘oku fiema’u, ke fai e ngāue vāofi ki ai, pea ‘oku fai e tokanga ki ai ‘o hangē ko e *Retirement Fund* pea mo ha toe tafa’aki kehe pē ‘e lava ke hū mai ki ai ‘a e ngaahi ngāue ko ia. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ka ‘oku fakapapau’i eni ‘i Nōvema he toenga e ta’u ni. Tokoni atu pē ki he ‘Eiki Nōpele, ka ‘oku ‘ikai fai ha fakakaukau ia ‘a ‘Asitelēlia ke ne kaiha’asi ‘a Tonga ni, pea mo e toenga silini ko eni. Mālō Sea.

Tevita Puloka : Sea ke u ki’i lave hake pē ki he me’a ko eni he *Retirement Fund* ki he kau langá. Na’a ku malanga heni kimu’a ‘i he fengāue’aki ko eni ‘a Kolomotu’a pea mo e kolo ko ena *sister city* ko ena ko *Gunnedah*, pea na’e taha foki e ‘uhinga na’e pehē ‘oku makehe ai ko e ngāue ko ē he *mining*. Na’a mau hanga ‘e mautolu ‘o fokotu’u tuku atu e *proposal* ki he taha ‘o e ngaahi kautaha ‘o kau ai e *Retirement* ke, kuo pau ke mahino ‘e ‘i ai ‘a e pa’anga *Retirement* ‘a e fa’ahinga ko ē ‘e ō ‘o ngāue he *mining*. Kuo fakamahino mai ‘i he fengāue’aki mo *Gunnedah*, kae pehē ‘i he fakataha na’a ku fai pea mo e Hai Komisiona, mahalo na’e ‘ikai tali ‘e he ‘Iunioni ko ē ‘a e mining ‘a ‘Asitelēlia...

<007>

Taimi: 1555-1600

Tevita Puloka: ... ‘oku ta’ofi e *mining* ia ko e toli fo’i’akaú pē ‘oku ngofua ke o ‘o ngāue aí. Pea ‘oku mahino ‘aupito pe ia ko e, kuo pau ke nau malu’i ‘a ‘enau ngāue’anga ko iá mo e *industry* ko iá. Ka ko e taha ia e me’a na’a mau ‘osi ue’i pē he kamata e fengaue’aki ko eni ‘i he *sister city* mo e fengaue’aki ko iá ‘o tautautefito ki he *mining*. Ka ‘oku me’apango ‘oku ‘ikai ke hoko ka ko u fakamālō lahi au hono me’a mai ‘aki he ‘Eiki Nōpelé pea mo e tali ko ena ‘oku ‘omi mei he ‘Eiki Minisitā. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i, toe ki’i tokoni atu pē. Ko e, ‘oku ‘i ai e ‘iunioni ia ‘a ‘Asitelēlia lahi pea ‘oku nau tokanga’i kātoa ‘e nautolu ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ko eni ko ē ki he ngāué. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku ‘i ai e felāve’i leva ia ‘a e ‘iunioni ‘oku tu’u mavahe pē mei he Pule’angá. Pea ‘i he taimi lahi ‘i he ngaahi alea pehé ní ‘oku fa’a ‘i ai ko ē, tu’unga ko eni ‘o e vāhenga ‘o e kakai ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ma’u poto’i ngāué ke mavahe honau sikeilí.

Ko e taha foki eni e ngaahi ‘uhinga ko ē ko ē ‘oku fa’a palopalema ai e tafa’aki ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpelé kae pehē foki ki he tu’unga ko ē ‘o e *mining*. ‘Oku nau ‘i he malumalu ‘e taha ‘o e, ko e ‘iunioni fakakātoa ko ē ‘a ‘Asitelēliá ko e fefeka e feinga alea pea mo eni, he ‘oku nau mei tatau pē nautolu mo ha Pule’anga ‘o pehē ki he *Federal*. Ka ko ‘eku ‘ai atu pē ke mou me’a ki aí ke fai hano tokanga’i pea mo fakamālō atu ki he fika ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpelé. ‘Oku ‘ikai ke fakakaukau ‘a ‘Asitelēlia ia ke kaiha’asi e silini ko eni. Ko e founa ‘oku fakahū mai ‘akí ‘oku fai ki ai hono kei alea’i ‘i he tafa’aki ko eni ko ē ‘o e supá. Mālō.

Lord Fakafanua: Sea ko u kole fakamolemole atu kapau ‘oku maumau ha vā e Pule’angá pea mo ‘Asitelēlia. ‘Oku ‘ikai ke u tukuaki’i au ‘oku nau kaiha’asi ha pa’anga. Ko e me’a ‘oku ou fiema’u ke fakamahino’i ‘oku ‘i ai e pa’anga na’e ngāue’i ‘e he’etau kakaí ‘oku lolotonga loka ia ‘i ‘Asitelēlia Sea. Ko e hā pē founa ke fakafoki mai ‘aki e pa’anga ko iá ko u tui ko e tokoni lahi ia ki hotau fonuá. Sea koe’uhí ‘oku fu’u ma’ulōloa ‘aupito ‘aupito ‘eku fakamalangá te u fakanounou atu au ‘eku fakamalangá, ‘oku toe e poini ‘e tolu pe fiha.

Poupou lahi ki he langa ngāue ki ha hala fakakavakava Fanga’uta ki Fōlaha

Ko e me’a faka’osi pē ‘oku ou fie lave ki aí, nounou pē ko e peesi fika 47 fekau’aki pea mo ‘etau halá pea mo e Fanga’uta *Lagoon Bridge*. Sea ko e hala fakakavakava ko eni, talu mei he 2021 pe ko e 2020 hono langa mai e ngāue ko eni ‘e he Pangikē ‘o ‘Esiá Sea. Pea ko e lelei e hala fakakavakava ko eni te ne hanga ‘o fua e toko 13000 he ‘aho. ‘A ia ko hono afe’i ia ‘a e lahi e fefononga’akí mei he Hala Taufa’āhaú ke nau kolosi pē mei Ma’ufanga, hū ‘i Fōlaha ki Vainī, mei ai ki mala’e vakapuna. ‘O tu’usi hifo ai e fefononga’aki ki mala’evakapuná ‘aki e miniti ‘e 20, holo hifo mei he miniti ‘e 40 ‘o 20 pē. Sea ko hono fakafehoanaki ia pea mo e ‘utú mo e taimi mo e ivi mo e hā fua e ngaahi koloa e kakaí, ko e fo’i ngāue lelei ia Sea ke fakahoko.

Pea koe’uhí ko e Fanga’uta *Lagoon* ‘i he’ene nounou tahá ‘oku kolosi ia mei he’eku tofi’á Sea ki Fōlaha, ko u poupou lahi atu ki ai koe’uhí ko hono fakalahi ia e fonua ‘eku kāingá Sea. Sea ‘oku ou poupou ki he polokalama ko eni ka ‘oku ou sio ‘oku nounou ‘aupito pea ‘oku tōmui ‘enau ngāué, ko e talu ē mei he 2020 ko e 2024 ‘eni ‘oku te’eki pē ke fetu’utaki mai ha taha ia kia au Sea.

Sea, pou pou ki he ngāue ko eni 'oku mita pē 'e 500 'ene kolosi 'i Fanga'utá. Pea ko u tui ko e lelei ko ē 'e ma'u mei aí 'ikai ke ngata pē 'i he tupu faka'ekonōmika kae 'omai e faingamālie e kāingá Sea ke nau hola ka tu'uta ha sunami. Sea ke nau toe afé ki fē? 'Osi poloka e hala ko ē 'i koló, tānaki mai 'a Kolomotu'a pea mo Fasi, 'e fēfē e kāinga ko eni ki Tukutongá Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha feitu'u ke nau ō ki ai. Ke nau toe kakaú 'oku 'i ai hanau vaka Sea. Ko e halafakakavakavá pē ko 'enau hao'anga ia ki 'utá ke nau hū ki he tofi'a ko eni 'o Ma'afú 'i Vaini Sea 'o kumi hūfanga ki ai.

Sea ko e me'a faka'osi pē ko u fie lave ki aí 'oku fekau'aki ia pea mo e Maliní. Fakamālō atu ki he Pule'angá 'i he ngaahi ngāue fokotu'utu'u ki Ha'apai mo e kāingá. Kuo ki'i fuoloa mai ko e Pule'anga eni 'e fiha hono li'aki nautolu, mālō 'oku 'i ai e ngāue ke ngaahi 'a 'emau uafú pehē foki ki he ngaahi motu ko eni 'i 'Uiha, ko Nomuka mo e kāingá Sea. Koe'uhí 'oku lava e halá mo tanu heni ka ko e hala ko ē 'o Ha'apai ko e kilisitahí. Pea mālō 'oku 'i ai ha founa ke mau a'u ai ki he'emau halá ke lelei ai 'a e fetu'utakí mo e fefononga'akí Sea.

'I hono faka'osi ko eni he tafa'aki ko ē e Maliní, fakatokanga'i 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he tokoni'i e Pule'angá ...

<001>

Taimi: 1600-1605

Lord Fakafanua: ... 'a 'Asitelēlia pea mo e *ADB, Queen Salote Wharf* pē ko e Uafu Kuini Salote Sea kau eni he mātanga 'i Nuku'alofa Sea, pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ko ia koe'uhí ko e koloa ko ē 'oku tau fakafalala ko ē 'e *import* mo *export* mo 'ave atu ki tu'apule'angá ko e fo'i matapā eni te ne hanga 'o fakafaingamālie'i Sea.

Hoha'a ki he malu e mo'ui kau fefolau'aki tahi he ngaahi vahe motu

'I hono faka'osi 'o e me'a ko ia Sea, 'oku fai 'a e tokanga ki he *safety* a e ni'ihi ko eni 'oku alu tahi Sea, 'ikai ke u fakatokanga'i 'oku 'i ai ha tokanga pē ko ha pa'anga makehe 'oku vahe ki ai, ni'ihi, ko e tokolahi eni kāinga 'i motu kuo mole 'enau mo'ui koe'uhí ko e 'ikai ke lava 'o fakakakato 'a e *safety*.

Sea 'oku 'i ai 'a 'etau lao ko 'ete heka pē ha me'alele tui leta. Te heka ko ē 'i he vaka 'i kilisitahi, 'ikai ke 'i ai ha lao pehē Sea, 'ikai ke 'i ai ha me'a fakahaofi mo'ui, 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke ne fakamālohi'i ke 'i ai ha *EPIRB* ka mole atu 'ete vakā 'i kilisitahi, 'ikai ke 'i ai ha lao ia Sea ke ne fakamālohi'i ke 'i ai ha letiō.

Sea 'oku 'i ai 'a e pou pou kapau 'e 'i ai ha ki'i toenga hena he Pule'angá fakaivia'i 'a e ngāue ko ia, ko u tui au ia 'e 'aonga 'aupito ki he malu 'o e fonua 'o hangē ko e taumu'a ko eni ke malu 'a e kakai, mo pou pou ki he langa fonua pehē foki ki he tokamu'a ki he kaha'u. Ko ia Sea 'oku ou fakamālō atu mo 'ave atu pē tānaki atu 'u fakakaukau ki he Pule'anga ke toki fai ha'anau ngāue mo ha'anau fa'u ngāue 'o palani ki he kaha'u, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Ha'apai fika 2, 'Eiki Nōpele 'Eua.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ke u ki'i tali atu pē 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Nōpele, miniti pē 'e 1 vave pē.

Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie, ‘io ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e Nōpele ia ke hangē pē ko ē ko ‘eku tali ki Tongatapu 10 ki he ‘alu ko eni ‘a e hala fakakavakava, mahino ‘aupito pē fu’u fiema’u ‘o ‘ikai ke ngata pē ko ha *evacuation bridge* ke lava ai ‘o fai ha hola, ka ‘oku ne toe fakasi’isi’i ‘a e taimi, pea ‘oku ne toe fakasi’isi’i ‘a e mole ko ē e loló he lele holo, pea toe fakasi’isi’i ai ‘etau hanga ko ē ‘o *pollute* ‘a e *environment*. Pea ‘e tokoni ia ki he’etau ngaahi feinga ko eni, neongo pē ko e hā ‘a e si’isi’i, tokoni ki ai ki he feliliuaki ‘a e ‘ea.

‘A ia na’e hangē ko ia na’a ku fakahoko atu na’e ‘omai ko ē ‘a e piti (*bid*) ki’i ma’olunga ia ‘i he ivi faka-pa’anga ‘oku na’e, *earmark* ki ai, pea ko e kei fakahoko mai ko eni ‘i he taimi ni ‘oku lolotonga ‘ai ke fai ha *negotiations*, na’a lava pē ‘o *afford* ‘a e *bridge*. ‘A ia ko e ki’i talanoa vave pē ia fekau’aki pea mo e *bridge*.

Faka’amu Pule’anga kei hokohoko atu ngaahi uafu ‘i he tukuimotú

Ko e me’a ko ē ki he uafu, ‘io, he ‘oku faka’amu ke hokohoko atu ai pē ‘a e ngaahi uafu kehekehe, ‘a ia ko ‘Uiha foki mo Nomuka, hoko atu ai ki Faleloa, ‘a ia ‘oku lolotonga faka’amu pē ke’osi vave mai ‘a Faleloa hono fakalelei’i meimei hiki atu ha mita ‘e 1 ke ‘oua ‘e pulia ‘i he taimi ko ē ‘oku tahi lahi ai, ka ‘oku *mobilise* leva ke fai ‘a e ngāue ke ‘ave ke kamata ‘a e fetukutuku ko ē ki Nomuka kae ‘uma’ā ka hoko mai ki ai ‘a ‘Uiha. Pea toe hoko mai leva ‘a e ngaahi motu ‘e 3 ‘o pehe pehē atu ai pē, mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘a e Nōpele, tau lahi talanoa tautolu ki he hala ka ko motu ia ‘oku fa’a ngalo ia ko honau halá ia ‘a e ‘oseni, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ki’i tānaki atu pē Sea ki he Malini, *safety* ‘a e Malini Sea kātaki.

Fakahā Pule’anga ngaahi ngāue ki he malu fefononga’aki ‘i tahi kau ai fanga ki’i vaka iiki angé

Sea tapu mo e Feitu’u na tapu pea mo e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ki he *navigation aid* ‘a e ‘ū maama ko eni ko ē ki he fefolau’aki ‘i tahi Sea, ‘oku ‘osi tau mai ‘a e koniteina ko ia, fakapa’anga ia ‘e he *World Bank*. ‘oku kau ai pea mo e ngaahi maama ke faka-fetongi ‘i Mineva Sea, ‘a ia ‘e kau eni ‘i he tokoni lahi ‘aupito ia ki he fefononga’aki ‘i tahi, tautefito ki he fanga ki’i motu ko ena ‘o Ha’apai mo e fakakaukau ke hokohoko atu ‘a e ngāue ko ia, mahalo ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki, ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ki he fanga ki’i vaka ‘oku toe iiki ange, Sea ‘oku tonu ke fai ha sio ki ai, mālō.

Lord Nuku: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai pē ke mou ki’i vahevahe pē, me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku kolé atu pē ‘a’aku ia na’a ke fakangofua ē kae movete hotau Fale ka u ki’i ‘ai au kae toki faka’osi ia.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē ko ena ko moua pē ‘oku mo femahino’aki, ko e ngaahi taimi pehē ni.

Lord Nuku: Mālō, mālō Sea. Ko ‘eku ‘uluaki ‘eku fakahoha’ a ‘Eiki Sea, tapu pē pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ko ē ‘a e Nōpele Ha’apai, ko e hala hola ko eni ko ē ‘i Nuku’alofa ni, ‘a eni ko ē ko ē ‘oku toki hoko he ‘aho ni ko e hala-fakakavakava, ‘a ia ko e hangē ko eni kuo me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia, ka koe’uhi ko hono fuoloa fau, he na’e ha’u ‘a e, na’e fakahoko mai ‘e he ADB mahalo ‘i he 2008 ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Lord Nuku: ... ‘a e tuku’anga lolo ko eni ko ē ‘i Ma’ufanga, kapau ‘e hoko ha fakatamaki ai ko e kongā lahi ia ‘o Nuku’alofa ni ‘e ‘auha ia ai. Pea talu mei ai ‘o a’u mai eni ki he taimi ni, ka ko hono fanau’i ko ē ‘o e fakakaukau na’e makatu’unga mei he tuku’anga ko ē ‘etau tuku’anga lolo. Pea hangē ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmia talamai ko eni kuo vave pe ke fakahoko. Ko e me’a ‘uluaki ia ko ē ‘oku ou fehu’i.

Pea ko e me’a ko ē hono ua koe’uhī ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ia ke u fehu’i ki he Pule’anga ‘a e ...na’e ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ke ‘uhī ke fokotu’u ‘a e falemahaki ki he fetongi toto. Ka ko ‘eku lave’i na’e ‘osi tanupou, ka ko u fie lave’i na’a ‘ilo ange ‘oku hangē ia ko e hala hola ko ē heni talu eni mei he 2008, pea ko u tui ko e me’a lahi ia he ‘aho ni. Ko u tui ‘oku mea’i pe he ‘Eiki Minisitā ko eni ko ē ki he Mo’ui ko e halafononga ia ‘oku fou lahi taha ko ē ki ai ‘a Tonga ni ko ē he ‘aho ni ko e fetongi totó koe’uhī ko e mahaki ko eni ko ē hangē ko e suka mo e toto ma’olunga mo e ‘ū me’a ko ia. ‘Oku fu’u ma’olunga ‘aupito ia ‘i Tonga ni. Ka ko e fehu’i pe ‘oku vavevave he koe’uhī na’e ‘osi fai e tanupou.

Ko ‘eku tokanga ki ai na’a ‘ilo ange na’a kuo popo e fu’u pou ko ē na’e tanu. Ka ‘oku ‘alu ‘a e fokoutua ia ko ia ‘Eiki Sea ‘alu ia ki he lahi ange. Pea ko e ‘uhinga ia kātaki fakamolemole pe ‘Eiki Minisitā Mo’ui he ‘oku mea’i pe he ‘Eiki Minisitā Mo’ui. He ka ‘ikai mahalo ko u tui ko e faha’i ko ē ‘e ‘osi atu ki ai mahalo vave ‘aupito ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokanga, ‘uhī ko e ngaahi me’a ia ‘oku hoko ia ki he fonua Sea.

Ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘a’aku ia ki he Pule’anga ‘uhī pe ‘oku fai hano tokangaekina na’a ‘ilo ange kuo hangē ko e hala hola ko ē *evacuation* ko eni ko ē ‘a Nuku’alofa ni ko e ta’u eni ko e talu eni mei he 2006 mahalo hono fai hono fakakaukau’i ko e faka’amanaki eni ke hoko. Na’a ‘ilo ange ‘oku ua’aki ‘a e tanupou ko ē ko ē ‘o e fetongi totó.

Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau Sea ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fu’u fiema’u vivili pehē ko ē ki he Mo’ui ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ia. Pea ko e anga pe ia ‘o e fakakaukau ki he Hou’eiki Pule’anga. Ko e ‘uhinga pe ‘eku fehu’i koe’uhī ko e fakamalanga ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai ‘o fekau’aki mo e ‘ū me’a ‘oku fiema’u vivili ‘e he fonua ni. Ka ko e me’a ko ē ‘Eiki Sea ‘oku ou fehu’i pe ‘a’aku ia pea kapau ‘e fie tali mai pe ‘ikai, ka ko ‘eku malanga Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Mo’ui te ke lava ‘o me’a mai fakamolemole.

Fakamahino Minisita Mo’ui taumu’a ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea hūfanga pe he ngaahi fakatapu, fakatapu atu ki he ‘Eiki Nōpele ‘io fiefia ‘aupito he fehu’i Sea pea ‘uluaki pe ko u fakamālō ki he fakamalanga ‘a e

Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai he 'oku ne hanga 'o tuhu'i mai e ngaahi me'a lalahi ko ia 'oku pou pou ki ai 'a e Pule'anga kae 'uma'ā 'a e ...ko u fiefia pe au he ko u ongo'i pe 'e au 'oku 'i ai pe pou pou 'a e kau Fakafofonga ki he ngaahi palani ngāue ko ia 'a e Potungāue Mo'ui. Pea 'oku mou mea'i pe moutolu 'a e taumu'a 'a e Potungāue Mo'ui ke 'inasi e tokotaha kotoa 'i he ngāue kotoa ko ē 'oku fai ki he mo'ui kau ai pe 'a e faka'ehi'ehi ko e *health promotion*. Kau ai hono faito'o a'u ki he tafa'aki ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'a 'Eua. 'A ia ko e tafa'aki ki he *rehabilitation* pe ko e *palliative care* kātaki pe he'eku fakapilitānia ka ko e 'uhinga ia ki hono toe fakamo'ui hake ngaahi sino 'oku vaiva'i mo ha tokotaha 'oku a'u ki ha tūkunga 'ikai ke toe lava 'o fai 'a hono faito'o kae kei tokonia pe.

'A ia 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke ne hanga 'o uestia fakapa'anga mahalo ko e fo'i me'a mahu'inga ia ke 'oua 'e hoko 'a e tokoni 'oku mau fai ke ne fakamasiva'i ha taha 'i Tonga ni. Pea ko e taumu'a ia 'a e Potungāue Mo'ui. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Nōpele 'o 'Eua. Na'e fuoloa 'aupito pe hono tipeiti'i eni Sea ko e 'uhinga ko 'ene ... ko e taimi ko ē 'oku fuatautau ai e ngaahi fakamole ki he ta'ota'ofi mo hono faka'ai'ai e kaka'i ke nau ma'u ha fa'ahinga mo'ui, to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'uilelei. 'Oku mahino 'aupito 'a e sai ange 'a e tafa'aki 'a e si'isi'i ange 'a e fakamole 'i he tafa'aki ko ē 'o e ...

<003>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... faka'ehi'ehi mo faka'ai'ai e kakai ke nau fakatokanga'i ko e ngaahi fili 'oku fai, ko e fili fakafo'ituitui.

He kapau te tau fakatokanga'i, hangē ko eni te u fakatātā 'aki eni. 'Oku ai e fo'i fika 'oku 'asi he lipooti fekau'aki mo e hūfanga pē he ngaahi fakatapu. Ko hono tauhi ko ia 'e he fa'ee fakahuu ko ia e fanga ki'i fānau valevale. Pea ko e fale'i ko ē 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmani, 'oku tonu ke ngāue'aki pē 'e he fa'ee 'a e fakahuhú 'ata'atā pē 'o a'u ki he māhina 'e 6. Ko e fo'i fili ko iá 'oku 'ikai ai hano totongi 'ona. Pea ko e fo'i fakakaukau ia 'oku mau faka'amu ke mea'i 'e he fa'ee kotoa pē 'i Tonga ni ke muimui ki ai. Ka 'oku hangē pē 'oku lahi pē ki'i palopalema ngaahi me'a 'oku kei ō pē kakai 'o fakatau 'a e ngaahi hu'akau mamafa 'o fai'aki hono fafanga e ki'i fānau. Ka 'oku 'osi mahino ia, ko e fānau ko ē 'oku fakahuu ko ē mei hono ki'i valevale pē 'o a'u ki he māhina 'e 6, ko nautolu 'oku hao he ngaahi mahaki kehekehe he'enua lalahi hake. Toe sai ange 'enua tupu faka'atamai. 'Oku pehē pē mo e fakakaukau ko ia ki he fili 'e he sosaieti 'o tautolu 'a e me'atokoni totonu ko ē ke nau ma'u.

Kapau te tau foki pē tautolu ki he ki'i kai faka-Tonga, 'oku 'ikai ko ha me'a kovi 'a e kai hamú ia. Ko u tui ko e me'a ia 'oku lahi 'etau fakakaukau 'o pehē 'oku tonu ke kiki 'a e me'akai he taimi lahi. Kae kehe, ko 'eku hanga pē 'o 'oatu Sea he 'oku mahino 'aupito, 'a e fiema'u ke vahevahe ko ē 'a e fatongia. 'Ika'i ke ngata pē he nofo he tafa'aki ko ē 'o e *rehabilitation* mo e *palliative*, pe ko e tafa'aki ko ē ki he teuteu pekia ai e kakai. Ka 'oku pau ke langa hake mei he kei iiki. Kau ai e ako tokamu'a.

Ko u fanongo pē he lahi hono tipeiti'i 'a e me'a ko eni 'oku fai 'e he Potungāue Ako hono fafanga e fānau. Sea, 'oku 'ikai ko e fo'i fakakaukau ia 'a e fo'i fafanga pē, ka 'oku ai hono ngaahi 'elemeniti. He 'oku fai ai hono faka'ai'ai e fānau ke nau fakamālohisino, faka'ai'ai ke nau ma'u pē vai 'ata'atā, faka'ai'ai ke nau tokanga ki he kaha'u.

Fakahā Minisitā Mo'ui ngalingali kamata Va'a ki he Tailasisi ne fehu'ia Nōpele 'Eua he ta'u ni

Ko e me'a ko ia ki he fo'i fehu'i ia ko eni, mo'oni pē ne 'osi fai e tanupoú ka 'oku ai e, ko e fo'i *news* fakamuimui tahá, 'oku hangehangē 'e kamata 'a e *temporary unit* he ta'u ni. Pea ko u tui mahalo ko e ki'i ongoongo lelei ia kae 'oku kei fai pē e fetalanoa'aki mo e timi ko eni 'i 'Amelika 'oku nau ō mai. Pea 'oku ou tui 'oku 'asi pē he patiseti 'a e pou pou ki ai 'a e Pule'anga. Ka ko e faka'amú, 'e tu'u e ki'i *unit* pea fakataimi 'i he *Health Centre* ko ia 'i Vaini pea 'i he taimi tatau, 'oku kei fai pē palani ki he *permanent unit* ko ia 'e tu'u 'i Veitongo. Mahalo ko e ki'i *news* pē ia 'oku ou faka'amu pē au ke vahevahe heni pea 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Hou'eiki Minisitā.

Ka ko e, ka 'oku 'ikai ke tuku ha ivi he fai 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he kātoa 'o e *range* pē 'oku tau pehē he 'u va'a kehekehe, pea 'oua'e ngata pē 'i Nuku'alofa, mahalo ko e me'a ia 'e taha ke fakatokanga'i 'oku a'u ki he Ongō Niua. Ko u tui 'osi mea'i pē 'e moutolu e 'uhinga na'e langa ai. 'Uluaki mu'a 'a Niuatoputapu ia falemahaki fo'ou 'i ha toe feitu'u. 'Uluaki mu'a ia 'i Vava'u mo Ha'apai. Ko e 'uhingá pē ko e mahu'inga tatau kia mautolu tatau ai pē ko fē feitu'u. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Fakamolemole mu'a Sea kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ko u fu'u faka'apa'apa lahi ki ai. Ka ko 'eku kolé Sea ko u vakai hifo ki he'etau taimi na'a 'osi. Ko 'eku kolé mau fakaongoongo atu mu'a ke fakahoko mahino mai. Ko e langa ko eni 'o e fale *dialysis* ko ena kamata 'i Veitongo, 'oku hoko atu pē 'oku tu'u ia hangē ko e halafakakavakava ko ena, mo e fu'u pou e uafu ko ē na'e huufi ko ē 'i Ha'apai tu'u pehē. Pe 'oku hoko atu pē 'ikai e ngāue ko ia, 'oku mau fakaongoongo atu ki ai fakamolemole Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oua te mou toe ta'ofi e kau Mēmipa he na'a mou ta'ofi 'e moutolu au, he kapau na'e 'ikai ke mou ta'ofi au, ko u ta'ofi e 'Eiki Minisitā. 'Oatu e fehu'i he fu'u pou faai hake ia he ki'i pēpē mo e fa'ee, 'alu hifo ē ki he fafanga, kae 'ikai ke fai mo tau mu'a ki he poini ka tau hoko atu Hou'eiki. Ko ho'omou me'a ki ho'omou feme'a'aki, 'oku fakaoli 'aupito 'aupito 'aupito ho'omou feme'a'aki. Fakaoli 'aupito 'aupito 'osi taimi ke tau tali e Patiseti. Mahalo ko e Nōpele pē eni 'oku sai taha 'ene me'a. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Mālō Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'i he tali ko ia 'oku 'omai, pea mo e fale'i ma'olunga 'oku ne 'omai. Ko e fanga ki'i pēpē fakahuhu he māhina 'e 6...

<004>

Taimi: 1615-1620

Lord Nuku: ...Ko e fanga ki'i pēpē, tonu leva 'a e anga ko ē 'a e tupu 'a e pēpē mei ai 'o 'alu 'o a'u 'ikai ko e 'uhinga ia...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele ko e fanga ki'i pēpē pea me'a mai ho fofonga kae 'oua te ke me'a kia Fika 7 me'a mai kiate au.

Lord Nuku: Ko ia, ko 'eku 'uhinga ki ai ko u sio ki ai he te ne maumau'i pea kapau te u tokanga atu kia koe 'oku ou tokanga atu ko e fanga ki'i pēpē pe. Kae hoko atu 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea 'oua te ke toe fakaholeleu sio he 'oku toesi'i e taimi.

Fehu'ia Nopele 'Eua pe na'e vakai'i Pule'anga 'a e founa hono vahevahe pa'anga Patiseti

Ko e me'a lahi ko ē ko ē 'oku fai ki ai e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni 'i he talamu'aki pe, "fakaola e mafai faka'ekonōmika". Pea ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia 'Eiki Sea pea kapau leva 'oku te'eki ke lava ke tau lave ki he Fakamatala Patiseti kakato. Ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai ko 'eku fehu'i ki he Pule'anga pe na'a nau hanga 'o toe vakai'i 'a e anga hono vahevahe ko ē 'o e pa'anga, makatu'unga 'o pehē ni 'Eiki Sea.

Ko e pa'anga ko eni ko ē 'oku vahe ko ē ki he kau ngāue fakapule'anga pea mo e kau ngāue lau 'aho mahalo 'oku ofi ia 'i he 180 tupu miliona. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e pa'anga *retire* ia ai 'a e kau ngāue fakapule'anga, tau fakafuofua hangē ko tautolu ko ē heni. 'Oku totongi 'etautolu mahalo 'a e peseti 'e 10 pea totongi mai he Pule'anga e peseti 'e 20. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea pe 'e malava 'e he Pule'anga ke ai ha *scheme* pehē 'a e kau ngoue mo e kau toutai pea mo e kau ngāue fakamea'a ko ē 'o e fonua ni. Ko 'eku fehu'i ia ko ē ki he Pule'anga pe 'e malava ke fakahoko, he koe'uhī 'Eiki Sea ki he kuonga atu ko ē kimu'a atu ko eni ko ē na'e 'i ai 'a e me'a 'a e fonua na'e ui Tonga *Commodity Board* 'a ē na'a ne hanga 'o fakatau e ngoue 'a e kakai. Na'e 'i ai e taimi ia na'e malava 'e he Tonga *Commodity Board* ia 'o vahe *bonus* ki he kakai ko ē e fonua 'i he founa fakamāketi'i 'enau ngoue. Pea ko e fehu'i ia ko ē ki he Pule'angá he 'aho ni.

Ko e pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē ki he kau lau 'aho 'e 'i ai ha pa'anga pehē 'e lava ke foaki pe tokoni'i'aki e sekitoa ngoue pea mo e toutai 'o hangē ko e founa ko ē na'e fai kimu'a. Ko u 'ilo pe 'e fepaki mo e taautaha kapau 'e toe hū mai e Pule'anga pe ko e Potungāue Ngoue pe ko e Potungāue ko ē 'a e Leipa *and Commerce* ke fakatau e ngoue ko ē 'a e kakai kae lava ke 'osi e masiva he fonua ko eni Sea. Kapau 'e tuku pe ia ke fai'aki e founa ko ē 'aho ni fakapa'anga pe kau ngāue ko ē 'a e Pule'anga ko e toko fiha mahalo na'a 'oku ofi ki he 6000, 'ikai ke u lave'i ki he kau ngāue lau 'aho 'Eiki Sea.

Na'e 'i ai foki 'Eiki Sea polokalama ke holoki e kau ngāue fakapule'anga ki ha fo'i tu'unga koe'uhī ke fakasi'isi'i 'a e fakamole ko eni ko ē 'a e Pule'anga Sea. Pea ko e fehu'i ia ko ē he 'aho ni, kapau 'oku lava he Pule'anga 'o 'oange 'a e monū'ia ko ia ki he toko 5000 pe ko e 6000 ko ia. Ko e kakai ko eni ko ē 'a eni ko ē 'oku nau mo'ui he ngoue pea 'oku ne hanga 'o tala e tu'unga ko ē ko ē 'o e fonua 'oku nofo e masiva ai. Ka ke fakafuofua ki he pa'anga ko ē na'a ku fakahoko atu, pa'anga tukuhau ko ē e kakai 'oku to'o e teau valungofulu miliona ia, ka 'oku to'o tatau pe. Ka ko e 'osi ko ia ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e tufa monū'ia pea tufa monū'ia e ki'i tokosi'i 'a ē 'oku lolotonga monū'ia pe ia. Lolotonga ngāue fakapule'anga pe ia pea vahe lelei pe ia. Ka ko e mātu'a ko ē 'i tu'a 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha feitu'u ia ko ho'o kato manioke ko ē 'e ua ko ē te ke nofo ai ko ē he 'aho Tokonakí'o po'uli ke fakakaukau'i he Pule'anga pe 'e fēfē'i e kakai ko ia.

Sea Komiti Kakato: Tui kote ē fakamolemole pe Hou'eiki ko 'etau taimi 'apongipongi 'e 'oatu pe ki he Feitu'u na ke ke malanga.

Lord Nuku: Ko u pehē ni 'e au ko ho'o me'a mai malanga lelei mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Malanga lelei taha eni. Malanga lelei eni ...

<005>

Taimi: 1620 – 1625

Sea Komiti Kakato: ... 'I he to'u malangá, tui ho koté fakamolemole

Lord Nuku: Ko ia

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele, malanga lelei, mahalo ko 'ene 'osí pe 'ana ē, toloi ki 'apongipongi ē. Ke tau liliu 'o Fale Alea

Alea'i taimi hoko atu ngāue Fale Alea

Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, ko 'etau polokalamá hangē pe ko ia na'á ku fakapā atu 'i he pongipongi. 'E malava ke tau hoko atu he efiāfi ni Hou'eiki pea kapau te tau toloi ki 'apongipongi. Ko u tui 'e fihia e efiāfi 'apongipongi mo e polokalama 'a e Talafekau Lahi mei Pilitāniá 'i he efiāfi 'apongipongi. Ka 'i he taimi tatau pe 'oku fakafaingamālie'i e 'aho Falaité ki ha'atau femahino'aki mo e Hou'eiki Minisitā 'e 'ikai ke fai ha'anau Kapineti he Falaité.

Ka ko 'ene tu'u he taimi ní 'oku 'osi mateuteu pe Kalaké ke talitali kimoutolu kapau te tau hoko atu 'i he efiāfi ni. Ka te u fakaongoongo atu pe Hou'eiki, me'a mai 'Eiki Palēmia

Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō e ma'u faingamālie. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá, 'io Sea hangē ko e fakahoha'a na'e fakahoko maí pea 'oku loto lelei pe Pule'angá ke tuku e ngaahi fatongia ko ē ki he Falaité ka tau hoko atu pe he Fale Aleá Sea. Ko e 'uhingá pe ko e 'api'api e taimi mo e mahu'inga pe ke 'i ai ha taimi ke fai ai ha feme'a'aki 'a e Hou'eiki ki he patisetí, mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea ko u kole atu pe ke tau toe lelei pe ki he 6 pe Sea. 'Oku mahu'inga ia kia au Sea ke tau to'oto'o atu 'etautolu ia e mamafá he uiké ni. Pea ko u fakamālō au ki he Palēmiá hono 'omai mo e Falaité. He 'oku 'ikai ke ongo'i 'e he motu'á ni 'oku fai 'osikiavelenga hotau fatongiá he taimi ko ē te tau a'u ai ki he uike kaha'ú pea tau fakavavevavé. 'Oku ou kole atu au ia, ka ko eni Sea, 'okú ke 'ilo ko e houa efiāfi ko eni 4 – 6 tuku mai ia ka au, ke u hanga 'e au 'o fafangu nautolu. Kapau 'e 'ai pe kau Mēmipá ia ke nau toka ai pe nautolu hē kae tukuange mai e houa efiāfi.

Lord Tu'ilakepa: Ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá, ko e 'ai ke ke fafangu e Hou'eiki fēfē'i. Tuku ho'o va'inga he Falé ni. Kuo 'osi e fu'u me'a ia 'Eiki Sea ko 'eku vakai ko ē 'a'aku 'i hoku fatongiá kuo holo e tipeití ia, 'osi taimi ke tau fakavouti. Ko e me'a tatau pe he taimi kotoa kotoa kotoa Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u faka'apa'apa pe au ki he Sea e Komiti Kakató

Lord Tu'ilakepa: Tau lele pe tautolu e Falé

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahu'inga ia kia au he na'á ku fakamalanga 'aneafi te'eki ai ke kakato 'a e me'a na'á ku hanga ai 'o sivi 'a e ngāue ko eni he ta'u 'e 2 kuo 'osí.

Fokotu'u ke mālōlō 'a e Fale

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fokotu'u atu ke tau ki'i mālōlō

Eiki Palēmia: Sea, ko e 'uhinga pe ia e fokotu'u atú Sea ko ē ke meí he Pule'angá ke tuku ā 'emau 'aho Falaité 'amautolu. Ko e 'uhingá pe ke 'oange pe ha taimi lelei ka mou mālōlō pe 'a e Hou'eiki Mēmipá pea mo e faka'amu 'e 'i ai e faingamālie ke lava atu 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he Fale Alea 'o e lotú he uike kaha'ú Sea, mālō.

Eiki Sea: Me'a mai 'a 'Eua 11 pea toki muimui mai 'a Tongatapu 4

Taniela Fusimālohi: Sea, mālō Sea, hangē pe ko e kole ko ē na'e fai atu he kamatá. Tuku mu'a e ngaahi malanga ke fai. 'Oku mau lave'i pe 'emautolu e 'aho 'oku tau 'osi ai mo e lahi

e ngaahi vouti ke tau 'alu ki ai. Ka 'oku 'ikai ke u tui au ia 'oku 'osi napangapangamālie e me'a kātoa. Kei toe e ngaahi malanga ia heni ke fai, takai hono 2 e kau tangata ko ē. Ko e me'a pehē pe ia na'a mau kolé. Pea ko ia ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá 'okú ne tuku mai mo e Falaité. Ka ko e mamafa eni 'o e ngaahi 'isiú 'oku fai ki ai e talanoá 'oku tau lele atu ai ko ení.

Ko 'etau tō atu ko ē ki he fakavoutí ko u tui 'e tokamālie e me'a lahi ia. 'Ikai ke tau toe nofo tautolu 'o toe fakafekiki he ngaahi me'a 'e ni'ihi 'oku 'osi 'i ai pe. Ka ko e lele atu ko ení Sea, ko e lele eni 'oku mahu'inga 'o hangē pe ko e talanoa na'e faí, tuku mai e faingamālié ke fai 'a e ngaahi malanga. Pea 'ikai ke ngata ai, ka tau fakapotopoto pe tau taimí. Kapau te tau lele he 6 pea tau ngata pe he 6, tau mālōlō 'apongipongi. Ko e Falaité, ko e mātū'a ko eni 'oku fai atu e longolongoa'á he tafa'aki ko ení, mau 'osi lave'i lelei pe 'oku 'i ai e vouti 'e 27 ke tau talanoa ki ai.

'Eiki Palēmia: Sea, kole atu mu'a ke fai mo faitu'utu'uni he 'oku 'alu e taimí. 'Oku 'i ai e ngaahi fakataha ia na'a mau fokotu'u atu 'emautolu ia meí he Pule'angá na'e 'ai ke mau lele atu ki ai. 'O kapau te tau lele he efiáfí ni pea toloi ai ka tau toki kamata ki he 5 pe ko e haafe 6. Ko e 'uhinga ke, na'e tōmui ke toe liliu e ngaahi fakataha ia ko iá pea ko ē ...

<006>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Palēmia: ... pea ko eni 'oku mau loto lelei mautolu ki he Falaité.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Ko ia.

'Eiki Palēmia: Ka tau hoko atu Sea mālō.

Fokotu'u ke hoko atu e Fale Alea mei he 5-7pm

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko 'eku, ko e anga ia 'eku fakakaukaú, 'o kapau te mou loto ke tau hoko atu, tau toki hoko atu he nimá 'o toki tuku ki he fitu. Koe'uhí ko u ongo'i pē 'oku ongoongosia e Sea e Komiti Kakató he ko ia 'oku me'a 'i mu'a he taimi ko ē 'oku mou fakamalanga aí. Ke tuku ha faingamālie ke ki'i mālōlō pea mo ha taimi ki he Pule'angá ke nau fakama'opo'opo 'enau polokalama he efiáfí ní. 'O kapau ko e me'a ia te mou loto ki aí 'oku ou fokotu'u atu e nimá ki he fitú.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō ia Sea.

Lord Nuku: Sea.

Poupou ke mālōlō 'a e Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamolemole pē Sea, tapu mo e Feitu'u na ka u fakahoko atu mu'a e anga 'emau fakakaukaú ke kakato. 'Oku ou kau au 'i he'eku poupou atu ke tau mālōlō 'Eiki Sea. He ko hono 'uhingá kuo 'osi fakahoko mai 'e he Pule'angá 'oku faka'atā e Falaité ke tau

hoko atu ai. Ko 'apongipongi mo e Falaité 'Eiki Sea 'oku totonu ke tau 'unu tautolu 'o fakafō'ivouti.

Me'a kotoa pē 'i he tohi Patisetí 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e potungāue 'oku kaunga ki ai, me'a kotoa pē 'i he tohi Patisetí 'oku 'i ai e potungāue 'oku kaunga ki ai 'e lava toki 'ohake 'i he polokalama e potungāue ko iá. Ka tau toki nga'unu ki ai Sea kae mālōlō. 'Oku 'ikai ke u fā'a pou pou ki he ngāue 'ovataimí he 'oku vahe pea 'oku totonu ke lava pē Sea he ko ē 'oku 'osi faka'atā mai he Pule'angá 'a e Falaité. 'Oku ou pou pou atu Sea ko 'etau ngāué ia ke ...

'Eiki Sea: Hou'eiki tau fakanounou koe'uhí 'oku 'alu e taimí.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i tokoni pē ...

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i tokoni pē au.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Hā 'oku ta'ofi ai 'etau vahé he ko ē na'e vahe pē Komiti Pa'anga ia ko ē. 'Ai hatau ki'i seniti.

Paula Piveni Piukala: Sea te u kole ke fakama'ala'ala e 'isiu ko ení. Talu 'eku hū mai ki he Falé ni 'oku te'eki ke u ma'u ha vahe ha komiti pe ko e 'ovataimi he Falé ni, ke fakatonutonu kapau 'oku 'i ai ha vahe pea 'omai 'eku vahe ke *fair*. He nau 'ai ange ki he me'á talamai 'oku 'osi vahe kātoa e kau Mēmipá ia ...

'Eiki Sea: Fakafofonga ko ho'omou vausiá mo e pa'anga kotoa pē 'oku fakahū mai ki he 'ofisi ni 'oku ou fakamo'oni ai ...

Paula Piveni Piukala: *Oh* ko ia.

'Eiki Sea: Te u lava 'o fakapapau'i atu 'oku 'i ai e vahe pehé na.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku ou nofo au Sea 'oku ou pehē pē au 'oku 'ikai ke fai ha vahe ka ko u fakamālō ki he Sea Komiti Kakatō hono 'ai haké ke u 'ilo'i. Pea ko eni 'oku toe 'ai hake 'e Tongatapu 4, tau toe vahe pē mo e 'ovataimí kapau ko ia Sea. 'Omāi 'eku vahé!

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea pou pou atu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke tau mālōlō.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Pou pou atu ke tau mālōlō mu'a he 'ahó ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, pou pou.

Lord Nuku: He ko e ngāué 'oku fakakaukau'i. Pea 'oku 'ikai ke 'ai'ai noa'ia pē me'á.

Paula Piveni Piukala: Sea!

Lord Nuku: Tuku e mātu'á ke ō teuteu pea omai mo ha me'a 'oku mahu'ingá.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhingá 'aku ia ke nau me'a pē nautolu 'o toka, kae tuku pē kia au ke u hanga au 'o sivi e tēpile ko ē he te nau 'ā 'ā nautolu ia Sea.

Lord Nuku: Sea ko e fokotu'ú atu ia. Tau mālōlō he 'ahó ni ...

Paula Piveni Piukala: He ko e Sea ia e Komiti Kakatō 'oku 'osi fiu ia he mohé.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'alu e taimí pea 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'etau halanga fonongá. Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u ke tau hoko atu he efiafi ní, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a e Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku-'o-Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau. Loto ki ai toko 4.

Pāloti 'o 'ikai tali ke lele efiafi 'a e Fale Alea

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ika ke loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ika ke loto ki ai e toko 19.

Toloi Fale Alea ki he Tu'apulelulú

'Eiki Sea: Mahino ia Hou'eiki. Toloi e Falé ki he 10, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<001>